

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΧΩΡΟ_ΣΚΕΨΕΙΣ

ΕΛΙΖΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ

ΧΩΡΟ_ΣΚΕΨΕΙΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΕΚΚΕ)
NATIONAL CENTRE FOR SOCIAL RESEARCH

ΧΩΡΟ _ΣΚΕΨΕΙΣ

σελ. 144

ISBN: 978-960-6834-50-9

Copyright © 2023 Ελίζα Παναγιωτάτου

Α' έκδοση: Ιούνιος 2023

Εκδόσεις Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)
Κρατίνου 9 και Αθηνάς, 10552 Αθήνα
www.ekke.gr
e-mail: ekdosis@ekke.gr

Σχεδίαση και παραγωγή: Αγάπη Σωτηροπούλου & Γ. Κωστόπουλος Γραφικές Τέχνες
Επιμέλεια κειμένου: Ελένη Γιαννακοπούλου

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΧΩΡΟ_ΣΚΕΨΕΙΣ

ΕΛΙΖΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ

ΑΘΗΝΑ 2023

Πρόλογος	1
I. Συλλογή σκέψης	5
II. Εν κινήσει πραγματικότητες	13
<i>Η διαφοροποίηση ως πεδίο συσχετίσεων</i>	15
<i>A.1. ‘Τόπων’ συνέργειες</i>	19
<i>η θραυσματότητα ως αναπτυξιακή προοπτική</i>	19
<i>στρατηγικές ως στοιχείο απορρύθμισης</i>	23
<i>τυπολογίες ως μέθοδος απεικόνισης και σχεδιασμού</i>	25
<i>A.2. Εξελισσόμενα πλέγματα – αστικές μορφολογίες</i>	28
<i>εικόνες σε σύνθεση</i>	29
<i>δέσμες πολεοδομικών ρυθμίσεων</i>	36
<i>εμβαθύνοντας στις μικροκλίμακες</i>	37
III. Το περιεχόμενο της απεικόνισης. <i>Η αξιολόγηση της εξέλιξης</i>	43
IV. Ανάσυρση θεσμών	51
<i>ένα πείραμα κοινωνικής αλληλεγγύης</i>	53
<i>διευρύνοντας τον διάλογο</i>	58
V. Συλλογισμοί περαιτέρω...	63

<i>Δίαυλος στο φως – αντί επιλόγου</i>	73
<i>Ε. Καζέρου, ενιαία θραυσματικός χώρος καινοτομίας</i>	77
<i>Ξ. Μακρή, δίκτυα αλληλεγγύης: διαδικασίες επιβίωσης</i>	83
<i>Η. Παπαδοπούλου, εκλάμψεις αναβάθμισης – περιστασιακή/διασταλτική εξέλιξη;</i>	89
<i>Β. Πετρίδη, συνυπάρχουσα ετερογένεια και ενιαίος χώρος</i>	95
<i>Δ. Μπαρδάκας, ένα ταξίδι συνύφανσης όψεων και τοπίων</i>	101
<i>Παραπομπές/Βιβλιογραφικές αναφορές</i>	109

Το κείμενο περιγράφει μια διαδρομή, συλλογική και ατομική, απλή σε στόχους, αλλά δύσκολη. Αναζητά αφήγηση στην έρευνα και την εκπαίδευση για να προσεγγίσει τις πολλαπλές πραγματικότητες, να δώσει διέξοδο σε νέους θεσμούς σχεδιασμού, να στηρίξει δημιουργική σκέψη. Από την αρχή, αλλά διαχρονικά όλο και περισσότερο, με απασχολούσε το ζήτημα ότι ο συσχετισμός της έρευνας με την εκπαίδευση συμβάλλει στο να αναδυθούν άλλες προοπτικές αντίληψης, ερμηνείας και σχεδιασμού, νέοι ορίζοντες κατανόησης και αλληλεγγύης. Σε ένα εξελισσόμενο κοινωνικό και θεσμικό τοπίο με κυρίαρχη κουλτούρα αυταρχισμού, αποτυπωμένη στον αναπτυξιακό λόγο, στις απορρέουσες στρατηγικές, στην καθοριστική αντιδημιουργική εκπαίδευση, στις ετοιμοπαράδοτες εθνικές αναπτυξιακές στρατηγικές, το έβλεπα ως μοναδική ελπίδα και ακτίδα φωτός στην αντιφατική διαδρομή.

Ξεκινήσαμε τη δεκαετία του '80. Τα μαθήματα σχεδιάστηκαν για να εισάγουν τους σπουδαστές σε νέες προσεγγίσεις ανάγνωσης και σχεδιασμού του χώρου με έμφαση στις πολλαπλές διαστάσεις της αναπτυξιακής διαδικασίας – μη συμβατή προσέγγιση για την εποχή. Τότε σχεδιάστηκαν το σύγγραμμα «Θέματα Ανάπτυξης του Χώρου» και οι σημειώσεις «Εισαγωγή στον Χωροταξικό Σχεδιασμό»¹. Η συνεχής συνεργασία μου με τόσους πολλούς νέους ανθρώπους με είχε μαγέψει. Μπορεί η νέα γενιά να κατανοήσει και να 'περιγράψει' την Οδύσσεια των μεταλλαγών στον χώρο, τις διαφορετικές 'κλίμακες' της πραγματικότητας, να υποστηρίξει διαφορετικές ερμηνείες, διαφορετικά όνειρα, επιδιώξεις και ανάγκες; Δεν διερωνόμαι πια, τη θετική απάντηση την ξέρω, όπως ξέρω και τη σημασία της απουσίας στήριξης γι' αυτόν τον σκοπό. Κρατήσαμε ζωντανή τη συνομιλία μας με τις θεωρητικές θέσεις, όπως αυτές διαμορφώνονται από τα εξελισσόμενα ευρήματα της εμπειρικής μας δραστηριότητας. Αναζητήσαμε τις ιδιαίτερες μορφολογίες της χωρο-κοινωνικής και χωρο-λειτουργικής διάρθρωσης για να υποστηρίξουμε τη δυνατότητα πολ-

λαπλών απεικονίσεων, αναπτυξιακών επιλογών και κατευθύνσεων πολιτικής. Στη νέα εποχή, υπό το πρίσμα των ραγδαίων εξελίξεων, της τεχνολογικής ανάπτυξης, αλλά και της κοινωνικής κρίσης, αναζητήσαμε νέες προσεγγίσεις διερεύνησης και επικοινωνίας, ονειρευτήκαμε την ενίσχυση δημοκρατικών θεσμών.

Υπήρξε για μας ιδιαίτερα σημαντικός σκοπός η δραστηριότητά μας να στηρίζει τα προπτυχιακά μαθήματα Πολεοδομίας και Χωροταξίας, τις διαλέξεις και διπλωματικές σπουδαστικές εργασίες στις Σχολές Αρχιτεκτόνων, Πολιτικών Μηχανικών και Τοπογράφων Ε.Μ.Π., τα μαθήματα και τις διπλωματικές εργασίες στα διατμηματικά μεταπτυχιακά προγράμματα, «Πολεοδομία Χωροταξία» και «Περιβάλλον και Ανάπτυξη», τις διδακτορικές διατριβές. Ορμητήριό μας το Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, που ιδρύθηκε το ακαδημαϊκό έτος 1994-95 και το οποίο αξιοποιείται από προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς σπουδαστές, υποψήφιους διδάκτορες και ερευνητές.

Το κείμενο παρουσιάζει την ιδεολογική, εννοιολογική και μεθοδολογική σύσταση και διαδρομή της ερευνητικής προσπάθειας, τις ερμηνευτικές συνιστώσες, τον προσανατολισμό στις επιμέρους χωρο-κοινωνικές συγκροτήσεις, τη συνάφειά της με τον σχεδιασμό πολιτικών, με τα σημερινά ζητήματα. Ο πλήρης σχεδιασμός της ερευνητικής διαδικασίας, των ερευνών πεδίου, οι εκτενείς επεξεργασίες πρωτογενών και δευτερογενών δεδομένων, η συσχέτιση με την ελληνική και διεθνή επιστημονική συζήτηση μπορούν να αναζητηθούν στα δημοσιευμένα έργα σε δημόσιες βιβλιοθήκες και στις βιβλιοθήκες της Σχολής Αρχιτεκτόνων και του Ε.Μ.Π. Όψεις των θέσεων και των προσεγγίσεων, συλλογικά ή και ατομικά, που έχουν δημοσιευτεί και παρουσιαστεί σε συναντήσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, αναφέρονται στον ιστότοπο του εργαστηρίου².

Ευχαριστώ θερμά το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών για την έκδοση του βιβλίου· είναι για μένα ιδιαίτερη η χαρά. Την Πρόεδρο Βασιλική Γεωργιάδου, τις Κωνσταντίνια Δήμου και Αικατερίνη Σάββα, Διεύθυνση Υποστήριξης Ερευνών και Τεκμηρίωσης, για τη συνεργασία και το ενδιαφέρον τους.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα τους Κωνσταντίνο Βαλάκα, Πολύβιο Μουκούλη, Παναγιώτη Σαμαρτζή, που διάβασαν και σχολίασαν τμήματα του κειμένου. Τους ευχαριστώ για τη συνεχή και ζωντανή συνεργασία μας. Την Ελένη Γιαννακοπούλου για τη γλωσσική επιμέλεια και την Αγάπη Σωτηροπούλου για την επιμέλεια έκδοσης. Τους Ελισάβετ Καζέρου, Ξανθίππη Μακρή, Δημήτρη Μπαρδάκα, Ηρώ Παπαδοπούλου, Βασιλική Πετρίδη, για τη χαρά να συνεχίζουμε τη συζήτηση. Για όλους, που μαζί πορευτήκαμε, ιδιαίτερα τους Κωνσταντίνο Βαλάκα, Κωνσταντίνα Βαλεριάνου, Ειρήνη Κλαμπατσέα, Μαρία Μάρκου, διευθύντρια του εργαστηρίου από το 2012, Πολύβιο Μουκούλη, Παναγιώτη Σαμαρτζή, Ίριδα Τσεβρένη, τον Ίωνα Σαγιά, που δεν είναι κοντά μας, αλλά και τους σπουδαστές που μας έδωσαν τη μοναδική χαρά να μοιραστούν μαζί μας τα όνειρα και τις σκέψεις τους, συνέθεσα όψεις της πορείας που διανύσαμε από το 1980 μέχρι το 2021, έτος απόσυρσής μου από τον συντονισμό των μεταπτυχιακών μαθημάτων, υποχρεωτικού και κατ' επιλογήν³, για τα οποία ήμουν υπεύθυνη. Η συλλογικότητα της προσπάθειας, η καθημερινή ανταλλαγή απόψεων και το πλήθος νέων ανθρώπων που συνεργάστηκαν μαζί μας κράτησαν την ετοιμότητά μας σε διέγερση. Τους είμαι ευγνώμων για τις ανεξάντλητες ώρες, την αισιοδοξία και την ακεραιότητα της σκέψης τους. Παρ' όλες τις 'εσωτερικές' και εξωτερικές αντιξοότητες, η καθημερινή και η μακροχρόνια προσπάθεια στην έρευνα και την εκπαίδευση παρέμειναν στην αναζήτηση όασης κατανόησης και ερμηνείας σε ένα καλειδοσκοπικό πεδίο απεικόνισης και σχεδιασμού.

Ελίζα Παναγιωτάτου
Ομότιμη Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.
Φεβρουάριος 2023

I. Συλλογή σκέψης

Μου έκανε πάντα εντύπωση η ‘υφαρπαγή’ και μετάλλαξη των προσδοκιών στον ‘επίσημο’ λόγο. Τι απέγινε ο πλούτος που ζούμε στα χαρτιά και στα σχέδια. Τι απέγινε η πολυπλοκότητα που συγκροτεί το πλέγμα δραστηριοτήτων στο οποίο στηρίζεται το κοινωνικο-οικονομικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι. Η διαχρονική αισθητική του αναπτυξιακού λόγου, ο απορρέων ντετερμινισμός, η αποστέρηση της ζωντάνιας από την εικόνα, η ‘μοναδικότητα’ στις προκατασκευασμένες λύσεις, η συνεπακόλουθη πολιτισμική αλλοίωση, η αρνητική επιρροή στις προδιαγραφές και στα αποτελέσματα της έρευνας, η καθίζηση της δημιουργικότητας στην εκπαίδευση.

Η εκκίνηση στο Ε.Μ.Π. συμπίπτει με τη δεκαετία του ’80 και τους δραματικούς διεθνείς πολιτικο-οικονομικούς και χωρικούς μετασχηματισμούς. Παραμένουμε διαχρονικά μάρτυρες ρυθμίσεων που δεν οδηγούν σε κοινωνική και χωρική συνοχή, πολιτικών άνισων με τους διαμορφωμένους χωρο-κοινωνικούς σχηματισμούς. Την ίδια εποχή και στη δίνη του αντιφατικού διεθνούς σκηνικού, η Ελλάδα εισέρχεται στην Ευρωπαϊκή Ένωση με παγίωση και εμβάθυνση της Δημοκρατίας, οικοδόμηση κοινωνικού κράτους, ευρύτατες δυνητικές μεταρρυθμίσεις στην τοπική αυτοδιοίκηση, την παιδεία, τη χωροταξική αναδιάρθρωση, την ανάπτυξη δημοκρατικών θεσμών. Η ανασυγκρότηση εξελίσσεται με έντονο αναπτυξιακό λόγο και πρόθεση καθολικών ρυθμίσεων. Και ενώ φαίνεται να μην υπάρχει καθολική αλήθεια, η ρευστότητα να είναι μεγάλη, ο ανανεωμένος εθνικός αναπτυξιακός λόγος συζητάει για τις επόμενες δεκαετίες το ζήτημα της ‘εναρμόνισης’, της χωρικής και κοινωνικής ‘συνοχής’, το ζήτημα της ‘ισορροπίας’, το ζήτημα της ‘βιωσιμότητας’. Η θύελλα, σε ήδη σαθρή υποδομή, αντιμετωπίζεται με ‘ορθολογικά βήματα’, με ολοκληρωμένο σχεδιασμό, με συστημικά ιεραρχημένα και οργανωμένα χωρικά πλαίσια, με παραδοσιακά εδραιωμένες διαδικασίες, με ‘κεντρικές’ επιλογές.

Έχοντας επίγνωση της λογικής του αναπτυξιακού λόγου σε συνδυασμό με την εμπειρία από τη συμμετοχή μου στη Γραμματεία του Εθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας και Περιβάλλοντος στο τότε Υπουργείο Συντονισμού, κατάλαβα πόσο απαραίτητη είναι μια κοινωνικά ευαίσθητη αναπτυξιακή χαρτογράφηση για να 'στηρίξει' αποτελεσματικές χωρο-κοινωνικές πολιτικές, να ενισχύσει δημοκρατικές πρακτικές. Οι 'χωρικές' ρυθμίσεις σε 'περιφερειακό' και 'αστικό επίπεδο' με τις οποίες ασχολήθηκα με έπεισαν ότι η πραγματική ζωή, τα όνειρα και οι προσδοκίες του καθενός μας, η ποικιλία των αλληλεξαρτήσεων και οι ιδιαιτερότητες των τόπων αγνοούνται. Με παρατεταμένη εμμονή, ακόμα και σήμερα, παρά τον 'εκσυγχρονισμό' του λεξιλογίου, τον πληθωρισμό των χωρικών επιπέδων και των θεσμικών εργαλείων, τους σύνθετους στόχους.

Αναζητώ λοιπόν πλαίσιο ανταλλαγής απόψεων, καλειδοσκοπική ρύθμιση των πολλαπλών προσδοκιών, ουσιαστική δημοκρατική ανταπόκριση.

Έχουμε πολλές φορές υποστηρίξει ότι χρειαζόμαστε προσεγγίσεις καινοτόμες για την κατανόηση της ες αεί μεταβαλλόμενης κοινωνικής και χωρικής πραγματικότητας, στις πολιτικές, στην έρευνα, την εκπαίδευση. Με απασχολούσε ιδιαίτερα η 'σύλληψη' των συνιστωσών μιας εξελισσόμενης 'εικόνας' που θα μπορούσε να ανταποκριθεί. Μιας 'ανοικτής' και σύνθετης εικόνας, με εσωτερικά ευέλικτη διάρθρωση, ώστε να αναδεικνύει διαφορετικές όψεις αναπτυξιακών ζητημάτων, να στηρίζει ερμηνείες των συνεχώς εξελισσόμενων χωρο-κοινωνικών διασυνδέσεων, να εντοπίζει χωρικούς και τομεακούς τόπους αιχμής, να δίνει διέξοδο στην ανάδυση θεσμών ουσιαστικής συμμετοχής. Μιας δηλαδή αφήγησης απόψεων, σύνθεσης ιδεών και πολιτικών στην έρευνα, ενός πεδίου ανάπτυξης θέσεων από τους σπουδαστές στην εκπαίδευση. Την αναζήτησα στην αφηρημένη σφαίρα και την ονόμασα «ενιαίος χώρος» – της απέδωσα ιδεολογικό εννοιολογικό περιεχόμενο σε διαλεκτική σχέση με την πραγματικότητα⁴.

Ο ενιαίος χώρος, σε διάλογο με τον χρόνο και τις αλλαγές, κυλίνεται πέρα από συγκεκριμένα χωρο-χρονικά όρια συγκροτώντας πυκνώσεις και ασυνέχειες σε εξελισσόμενη δικτύωση⁵. Εκκίνηση προς αυτήν την κατεύθυνση υιοθετήσαμε με την αναίρεση του γεωγραφικά προσδιορισμένου χώρου⁶, μεγεθύνοντάς

την σταδιακά με πλούσια ευρήματα. Η τεκμηρίωση της ιδέας ότι η συμβατική θεώρηση του χώρου σε προκαθορισμένα γεωγραφικά σχήματα και η σχεδιαστική προσπάθεια που συνήθως συμβαδίζει μαζί της δεν αντιλαμβάνεται την έννοια της 'υπέρβασης' στις χωρικές, κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές διεργασίες, δεν στοιχειοθετεί κατάλληλο ιδεολογικό, θεωρητικό υπόβαθρο τόσο για την απεικόνιση όσο και για τη διαμόρφωση πολιτικών, είχε ήδη διατυπωθεί και οδηγήσει στην αποδοχή του κοινωνικού χώρου ως ενιαίου⁷. Οι θέσεις αυτές συνομιλούν με βιβλιογραφία παλαιότερη και πρόσφατη⁸.

Η επιλογή αυτή μας απομάκρυνε από κανονιστικές απόψεις και λύσεις. Από διαμόρφωση γενικών πλαισίων διατύπωσης θέσεων ως προς τα χωρο-κοινωνικά δεδομένα, από προκαθορισμένη λειτουργική διάρθρωση των σχεδιαστικών βημάτων. Μας οδήγησε σταθερά και με εξελισσόμενη ερευνητική πορεία στην αναζήτηση της ιδιαίτερης κοινωνικής, χωρικής και χρονικής διάστασης που χαρακτηρίζει μια περιοχή, αποδίδοντας στον σχεδιασμό τα στοιχεία εκείνα με τα οποία θεωρούμε ότι μπορεί να έρθει σε επαφή με τη δυναμική του αληθινού προβλήματος.

Η αντιληπτική αυτή προσέγγιση έδωσε ελευθερία και διέξοδο στη δημιουργικότητά μας να πειραματιστούμε με διαφορετική κατά περίπτωση σύνθεση απεικονίσεων και με περαιτέρω θεωρήσεις, να συνθέσουμε πληθώρα επιλογών πολιτικής 'οριζόντια' ή και 'κάθετα'. Στη διάρκεια της ερευνητικής διαδρομής ο εμπειρικός και θεωρητικός ορίζοντας διευρύνθηκαν και αλληλοσχηματίστηκαν με πληθώρα νέων ερωτημάτων. Συναρθρώσαμε την πολυμορφία των χωρο-λειτουργικών σχηματισμών με εικόνες ενιαίου, «θραυσματικού» χώρου⁹, συνθέσαμε τους θραυσματικούς, επιμέρους 'τόπους' σε πλέγματα και σε εξειδικευμένους «θυλάκους»¹⁰. Αναζητήσαμε νέους συσχετισμούς και ρωγμές στην αναπτυξιακή λογική. Ρωγμές, που συνθέτουν τα «θραύσματα» σε άλλης αντίληψης και αισθητικής απεικόνιση, σε αναζήτηση άλλων από τις συμβατικές αναπτυξιακών διεξόδων. Συσχετίσαμε την αναπτυξιακή διαδρομή με τη δραματική, άνιση επιστημονική και τεχνολογική εξέλιξη.

Η ελευθερία των προσεγγίσεων υιοθετήθηκε με ενθουσιασμό από τους σπουδαστές. Ένας νέος ιδεολογικός, μεθοδολογικός, πολυεπίπεδος και πολυπα-

ραγοντικός 'χώρος' στοιχειοθετήθηκε, διάνυσε τις χωρικές συνθήκες, τις πολλαπλές κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις και δυνάμεις, τη ρευστότητα και την επισφάλεια, τις ορατές και αόρατες όψεις της, τον θραυσματικό χώρο της καινοτομίας, τις δικτυώσεις και την 'άυλη' υπόσταση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, τις διαφορετικές μεθόδους συλλογικής συμμετοχής και συνδιάλεξης, μέσα από καθημερινή μετατροπή και μετάλλαξη των κανονικοτήτων¹¹.

Αν θεωρήσουμε ότι οι αντιληπτικές αυτές προθέσεις δεν είναι παρά υποθέσεις ή πλέγματα υποθέσεων, η ικανότητά τους να οδηγήσουν σε απεικονίσεις και σχεδιαστικά βήματα σε συνοχή με τις 'εν κινήσει' πραγματικότητες εδράζεται σε αλληλουχία εμπειριών από πειραματισμούς, εμβαθύνσεις, διαπιστώσεις. Προϋποθέτει ανταλλαγή απόψεων, σύνθεση εμπειρίας και πρωτοβουλιών στα ερευνητικά εργαστήρια, ιδιαίτερη ευαισθησία στον σχεδιασμό των μαθημάτων¹², δημιουργία κλίματος ελευθερίας για τους σπουδαστές ώστε να αξιοποιούν τις εμπειρίες τους σε δημιουργική σύνθεση εργασιών, διπλωματικών και διδακτορικών διατριβών, ζητήματα που μας απασχόλησαν. Στον ακαδημαϊκό χώρο η ελευθερία σκέψης σε συνδυασμό με τη συσσώρευση εμπειρίας δίνει τη δυνατότητα οι υποθέσεις να μετατοπίζονται όταν δεν χρησιμεύουν πια, όταν τα γεγονότα δεν τις επιβεβαιώνουν. Όταν τα κριτήρια αξιολόγησης των χωρικών μετατροπών αλλάζουν, όταν οι αξίες, τα όνειρα και οι προσδοκίες αλλάζουν – εφόσον υπάρχουν δημοκρατικές διαδικασίες για να μπορούν αυτές να εκφραστούν. Προϋποθέτει επίσης ότι τα επιστημονικά πεδία δεν μπορεί να είναι μόνο οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά κ.λπ. και ότι η έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες για να αποδίδει την πραγματικότητα διαρθρώνει συλλογισμούς, των οποίων τη σχετικότητα και σημασία συνεχώς αναθεωρούμε.

Η ερευνητική μας δραστηριότητα θέλει να αναδείξει το πολυδιάστατο της χωρικής δυναμικής, των εισροών και των διαστάσεων της ανάπτυξης¹³, θέση που συνομιλεί με παλαιότερες και πρόσφατες θεωρητικές διερευνήσεις¹⁴. Η καλειδοσκοπική αυτή προσέγγιση του αναπτυξιακού και πολιτισμικού γίγνεσθαι αναδεικνύοντας καταλυτικά την πολλαπλότητα μπορεί να στηρίζει θεσμικές διόδους πληροφόρησης, επιλογής και αξιολόγησης, να συμβάλλει σε πρακτικές αυτοδιαχείρισης στα επιμέρους επίπεδα συγκρότησης του χώρου, εκεί όπου εμφανίζονται νέες συνθήκες κοινωνικής συνοχής, να συμβάλλει

στην ανάπτυξη δημοκρατικών θεσμών για τις σχεδιαστικές επιλογές. Αναζητάμε επομένως ένα νέο εννοιολογικό, μεθοδολογικό και θεσμικό οπλοστάσιο, σύνθεση θεωρίας και εμπειρικής παρατήρησης, ανανέωση διαδικασιών και εργαλείων, αναβάθμιση και εκσυγχρονισμό φορέων, ουσιαστικές συμμετοχικές διαδικασίες. Αναζητάμε απλό συναινετικό λόγο, απεικονίσεις και αντιμετώπισεις σε διαλεκτική συμφιλιοτική συνέργεια με την πραγματικότητα¹⁵.

Οι συζητήσεις μας δημιουργικές. Στον επίσημο ολοκληρωτικό λόγο και στις ιεραρχημένες προσεγγίσεις, αντιτάξαμε συμφιλιοτικές με τους τόπους στρατηγικές, αναγνωρίζοντας τους ποικίλους τρόπους κατανόησης της διάρθρωσης του χώρου, ανιχνεύοντας πεδία διαμόρφωσης πολιτικών με δυνατότητα ουσιαστικών συμμετοχικών διαδικασιών. Διατυπώσαμε συλλογικά την άποψη ότι η συνεχής ανανεούμενη διερεύνηση των φαινομένων απαιτεί διαβήματα σε πολλαπλά επιμέρους επίπεδα, για να είναι δυνατή η συγκριτική αξιολόγηση των θέσεων εργασίας, καθώς και η διαχρονική συνθετική προσέγγιση των ζητημάτων. Μελλοντική συνέχιση της ερευνητικής προσπάθειας, υποστηρίζουμε, θεωρητικά ενήμερη και κοινωνικά ευαίσθητη, θα πρέπει να αναζητήσει διαφορετικές προτεραιότητες, διαφορετικά κρίσιμα ζητήματα κατά τόπους και εποχή, αξιοποιώντας τη συνθετότητα και τη διαφορετικότητα που συγκροτεί την πραγματικότητα¹⁶. Λογική, που υιοθέτησαν νεώτεροι ερευνητές και σπουδαστές· η εξέλιξη και περαιτέρω διαμόρφωσή της προσέδωσε σημασία και ισχύ στην προσπάθεια¹⁷.

II. Εν κινήσει πραγματικότητες

Η διαφοροποίηση ως πεδίο συσχετίσεων

Διερευνούμε με πληθώρα παρατηρήσεων τις ιδιαίτερες κοινωνικές, χωρικές και χρονικές διαστάσεις των 'τόπων' εμβαθύνοντας περαιτέρω με κάθε νέο ερευνητικό πείραμα στις έννοιες και τις επεξεργασίες. Μας απασχολεί η σημασία της ποικιλίας που εμφανίζουν οι επιμέρους τόποι, η δύναμή τους να αλλάζουν ριζικά την ίδια τη λειτουργία και τον χρονικό ορίζοντα ζωής γενικότερων φαινομένων. Αποδίδουμε στο θέμα ιδιαίτερη σημασία. Ξέρουμε επίσης ότι ο επίσημος λόγος το αγνοεί ή το παρουσιάζει σχηματικά. Για να κατανοήσουμε τις συνιστώσες της πολυπλοκότητας όπως αυτή βιώνεται στους χωρο-κοινωνικούς σχηματισμούς, αναζητάμε όψεις συνάρθρωσης των παραγωγικών δραστηριοτήτων με τη χωρο-κοινωνική και χωρο-λειτουργική φυσιογνωμία. Η σύνθεση της διερεύνησης μας οδηγεί σε συναρθρώσεις οι οποίες δεν έχουν καταγραφεί, σε ιδιότυπες χωρο-κοινωνικές μορφολογίες, σε διαφορετική από τη συμβατική απεικόνιση, σε δυνατότητες νέων διαδικασιών σχεδιασμού. Διαπιστώνουμε ότι συνθέτουμε έναν κινούμενο 'χάρτη', σε σχέση με τις συγκυρίες και τις παραμετρικές επιλογές της διερεύνησης. Η διαπίστωση αυτή ισχύει για τις μελέτες περίπτωσης που περιγράφονται παρακάτω.

Τι μας απασχολεί στη συνθετική διαδικασία απεικόνισης και ερμηνείας. Αρχικά αποδίδουμε ιδιαίτερη σημασία στην επιλογή και επεξεργασία των 'μεγεθών'. Η στατιστική πληροφορία, οργανωμένη στη βάση μεγάλων διοικητικών καθορισμών, αν και είναι απαραίτητη σε επίπεδο μακροσκοπικό, δεν αρκεί για να προσεγγίσει την ποικιλία και τις διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται στο εσωτερικό γεωγραφικών ενοτήτων, τις οποίες αυθαίρετα εκλαμβάνει ως συνεχείς. Είχαμε ήδη διατυπώσει τη θέση ότι ο συσχετισμός αυτός γίνεται συνήθως με μεγάλη γενικότητα και σε προσδιορισμένα γεωγραφικά σχήματα, η επιλογή των οποίων προηγείται της ανάλυσης και συχνά καθορίζει τα όριά της. Εδώ ο χώρος θεωρείται ως διοικητικό και τεχνικό 'άθροισμα' προκαθορισμένων ενοτήτων. Για τον ίδιο λόγο, η εξέλιξη της ανθρώπινης δραστηριότητας μπορεί

να προσδιοριστεί σε γενικό επίπεδο και στη συνέχεια να εξειδικευτεί στους επιμέρους χώρους και τομείς δραστηριότητας¹⁸. Θεωρήσαμε διαχρονικά, στο σύνολο της ερευνητικής και εκπαιδευτικής μας προσπάθειας, ότι η παραπάνω γενικευτική διαδεδομένη οπτική έχει δείξει ότι μπορεί να αποβεί επικίνδυνα απλουστευτική σε προσπάθειες διαμόρφωσης προτύπων ανάλυσης ή κανονιστικών ρυθμίσεων με πολλαπλές εφαρμογές¹⁹. Ακυρώνει τη δυνατότητα διερεύνησης των ιδιαιτεροτήτων των επιμέρους χωρικών και ιστορικών σχηματισμών, τους ‘συνενώνει’ με τρόπο μη πειστικό.

Δεδομένου επομένως ότι οι διαχρονικές σειρές των επίσημων ποιοτικών και ποσοτικών μεγεθών είναι ως επί το πλείστον αθροιστικές, ενδέχεται να μην υπάρχουν ‘ασφαλή’ ‘απο-αθροιστικά’ δεδομένα για σύνθεση κατ’ αρχήν θέσεων²⁰.

Η αδυναμία στήριξης σε τέτοια δεδομένα αμβλύνεται όταν μειώνεται η απόσταση ανάμεσα στον ερευνητή και το ‘αντικείμενο’, τη σχεδιαστική προσπάθεια και τον ‘υπό σχεδιασμό χώρο’, όταν υπάρχουν ουσιαστικές συμμετοχικές διαδικασίες, όταν οι πολίτες προβλέπουν, ονειρεύονται, αποφασίζουν για την τύχη και τον τόπο τους. Το έλλειμμα το αντιμετωπίσαμε με εκτενείς έρευνες πεδίου και ανασυγκρότηση δεδομένων και ποικιλία ανασύνθεσης εικόνων σε πραγματικούς ‘τόπους’²¹.

Χρειαζόμαστε επομένως απο-αθροιστική εννοιολογική προσέγγιση με επεξεργασία στοιχείων που αφορούν την ιδιαίτερη διαδικασία αναπτυξιακής εξέλιξης σε επίπεδο «μικρο-τόπου» και περιγραφή του δυναμικού τους ρόλου. Επιλέγουμε για αυτόν τον σκοπό ως χωρικές ενότητες ανάλυσης τις ‘χαμηλότερες’ δυνατές χωρικές ομαδοποιήσεις συγκέντρωσης δεδομένων. Τεκμηριώνουμε τη μεθοδολογική αυτή επιλογή με την αποδοχή ότι τα ‘χαμηλότερα’ επίπεδα δεν είναι απλοί δέκτες αλλαγών που μεταβιβάζονται από ‘υψηλότερες’ σφαίρες της κοινωνικής ζωής, θέση άλλωστε που παραπέμπει στον τρόπο λειτουργίας ενός διευρυμένου αυταρχικού μηχανισμού κανονιστικών ρυθμίσεων²². Αντιθέτως, βλέπουμε ότι στην πολυσημία της χωρικής οργάνωσης συγκεκριμένες δραστηριότητες αναπτύσσονται ‘τοπικά’ και εμφανίζονται ως ιδιαίτερες συγκεντρώσεις, «θύλακοι»²³, τόσο από άποψη παραγωγική όσο και λειτουργική,

συνιστώντας ένα πλέγμα ιδιαίτερων χωρικών και κοινωνικο-οικονομικών αλληλεξαρτήσεων. Στην πραγματικότητα πρόκειται για «μικρο-σχηματισμούς», «μικρο-πλέγματα», τα οποία δεν συνιστούν απλώς «νησίδες» μέσα στον χώρο, αλλά τον διαμορφώνουν. Σχηματισμούς, οι οποίοι αναδεικνύουν ποικίλες και συχνά αντιφατικές διαδικασίες χωρικής συγκρότησης. Με εδραιωμένες πρακτικές και λειτουργίες στηρίζουν ικανό αριθμό νοικοκυριών, λειτουργώντας τοπικά ή σε εξελιγμένη διάρθρωση, αποτελούν μέρος αναπτυγμένων τεχνολογικά δικτύων. Συνθέτουμε μεθόδους απεικόνισης της θραυσματικής αυτής μορφολογίας για να κατανοήσουμε τους μετασχηματισμούς και τις αλληλεξαρτήσεις ως θεωρητική εκκίνηση μιας νέας αναπτυξιακής λογικής, η οποία βασίζεται στις εμπειρίες των τόπων, τις ιδιομορφίες, τις ιδιαιτερότητες και η οποία μπορεί να συμβάλλει στην υιοθέτηση δημοκρατικών διαδικασιών²⁴ και νέων πολιτικών. Σε 'σπειροειδή' συνομιλία με τον χρόνο, οι μεθοδολογικές διαδρομές στις μελέτες περίπτωσης μας οδηγούν στους θυλάκους στην Ήπειρο, στις χωρικές λειτουργικές ομάδες, στους θυλάκους χωρικής εξειδίκευσης στον Πειραιά. Το θέμα, υπό το πρίσμα της εξελισσόμενης τεχνολογίας, έχει αναπτυχθεί στις μεταπτυχιακές εργασίες με ιδιαίτερη επιτυχία²⁵.

Σε μια πληθώρα ερευνητικών εγχειρημάτων, από τα οποία ορισμένα αντιπροσωπευτικά παρουσιάζονται παρακάτω, προσπαθήσαμε να είναι οι απεικονίσεις μας πειστικές, να κατανοήσουμε τα προβλήματα, τις δυνατότητες, τις προσδοκίες, να συναρθρώσουμε τα σχεδιαστικά βήματα. Αποκαλυπτικές οι συζητήσεις μας με τους φορείς, τις κοινότητες, στις γειτονιές. Η νεανική ηλικία των μελών της ερευνητικής ομάδας συνέβαλε ιδιαίτερα στο να προσεγγίσουμε την πραγματικότητα με απλότητα και αμεσότητα, να κατανοήσουμε τα ζητήματα, να υιοθετήσουμε υλικό ονείρων. Με τις διπλωματικές εργασίες και τις διδακτορικές διατριβές συνεχίσαμε παράλληλα και διαχρονικά τη συζήτηση παρακολουθώντας τον προβληματισμό σε σχέση με τις αναπτυξιακές εξελίξεις.

Ονειρευτήκαμε –έστω και για λίγο– ότι συμμετέχουμε στη διαμόρφωση νέας ερευνητικής και επιστημονικής κουλτούρας και πολιτικής, καινοτομικής στο επίπεδο προσέγγισης της χωρικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Πολιτικής, η οποία ενισχύει τις δυνατότητες διερεύνησης νέων συνθηκών συνοχής

των κοινωνιών, βελτιώνει την ποιότητα ζωής και εργασίας, κατανοεί και στηρίζει τις υποδομές παραγωγής του χώρου, ενισχύει τον εκσυγχρονισμό της έρευνας και της εκπαίδευσης.

A.1. 'Τόπων' συνέργειες

η θραυσματότητα²⁶ ως αναπτυξιακή προοπτική

Σύμφωνα με τα παραπάνω θεωρούμε τον χώρο της Ηπείρου ως μια ενιαία πολύπλοκη πραγματικότητα. Το συγκλονιστικό θραυσματικό τοπίο, την απάραμιλλη φύση, τους οικισμούς, την απομόνωση, τη στέρηση. Δεν αναζητάμε ομοιογενή απάντηση στο αντιφατικό χωρο-κοινωνικό σκηνικό. Ανιχνεύουμε διεξόδους ζωής, όπως τις έκτισαν η παράδοση, οι πρακτικές, η εξέλιξη, αναπτυξιακούς πυρήνες με δυνατότητες διασταλτικής επιρροής, με δυνατότητες εκκίνησης δημοκρατικής συμμετοχής. Η έρευνά μας στην περιοχή και η ανταπόκριση του κόσμου μας πείθουν ότι το ξεχασμένο αυτό κομμάτι της Ελλάδας με τους πολλαπλούς τόπους ζει²⁷.

Πρόθεσή μας να δημιουργήσουμε αναπτυξιακή χαρτογράφηση που δίνει στις κοινότητες και στην Περιφέρεια²⁸ δυνατότητες πολλαπλών επιλογών αναπτυξιακών εικόνων και μέτρων πολιτικής, δυνατότητες διαχρονικής αξιολόγησης. Συναρτούμε την αγροτική ανάπτυξη με την πολυλειτουργικότητα²⁹ των τόπων, τις αγροτικές περιοχές με τους οικισμούς. Σε απουσία συμμετοχικών διαδικασιών αντιμετωπίζουμε το έλλειμμα με εκτεταμένες έρευνες πεδίου.

Υπό αυτό το πρίσμα, το έργο αναζητά και 'ανασυνθέτει' στο ενιαίο σύνολο της Ηπείρου επιμέρους χωρο-κοινωνικούς σχηματισμούς. Για να συνθέσουμε την εξέλιξη της χωρο-λειτουργικής μορφολογίας σχεδιάζουμε μεθόδους επεξεργασίας³⁰, ανάλυσης και απεικόνισης, οι οποίες 'αναδομούν' την πληροφορία με «κύτταρο» το Δημοτικό Διαμέρισμα³¹ και με πρόθεση να επεξεργαστούμε τυπολογία συνόλων οικισμών και δραστηριοτήτων ως πλεγμάτων ενίσχυσης πολυδιάστατης αγροτικής ανάπτυξης. Διερευνούμε κατ' αρχάς τη δυνατότητα σχηματισμού δυνάμει οικιστικών συγκεντρώσεων με στόχο να λειτουργήσουν ως κόμβοι ενίσχυσης της αγροτικής παραγωγής με έμφαση στην πολυλειτουργικότητα³². Καθώς και περιοχές όπου υπάρχουν προϋποθέσεις ενίσχυσης αγροτικών δραστηριοτήτων³³. Για να συναρτήσουμε τα σύνο-

λα οικισμών και δυναμικών αγροτικών περιοχών με τον σχηματισμό ‘δυνάμει πλεγμάτων’, τα οποία με κατάλληλες πολιτικές και δράσεις μπορούν να οδηγήσουν σε νέες συναρθρώσεις, μελετάμε πώς τα σύνολα αυτά ‘τοποθετούνται’ στην ενιαία χωρο-λειτουργική διάρθρωση της Ηπείρου.

Για τον σκοπό αυτόν προχωρούμε στην ολοκλήρωση των διερευνητικών βημάτων συνθέτοντας μεθοδολογία ανάλυσης δεδομένων για να αναδείξουμε τις γεωγραφικές διαφοροποιήσεις και ανισότητες ανάλογα με την παρουσία/απουσία συγκεκριμένων παραμέτρων³⁴ στις επιμέρους περιοχές. Η ολοκλήρωση των επεξεργασιών συνθέτει χωρικές ομαδοποιήσεις, «χωρικές λειτουργικές ομάδες»³⁵, σύνολα δηλαδή Δημοτικών Διαμερισμάτων, διαμορφωμένων από τον ‘χαρακτήρα’ των παραμέτρων που αποδεχόμαστε ως κρίσιμες. Οι ομάδες αυτές λαμβάνουν υπόψη όχι μόνο την κάθε παράμετρο χωριστά αλλά και τη συνύπαρξή τους σε κάθε Δημοτικό Διαμέρισμα, απεικονίζοντας σύνθετο πλέγμα αλληλοσυσχετίσεων – διαφοροποιήσεων στο ενιαίο σύνολο της Ηπείρου, χωρίς όρια νομών. Η ομαδοποίηση που προκύπτει κάνει δυνατή την ενδελεχή εξέταση της συγκρότησης της χωρο-λειτουργικής μορφολογίας των περιοχών σε ό,τι αφορά τον δυναμισμό της αγροτικής ανάπτυξης, τις χωρο-κοινωνικές διαφοροποιήσεις των πληθυσμιακών και δημογραφικών χαρακτηριστικών, τις διαφοροποιήσεις στην κοινωνικο-επαγγελματική διάρθρωση, την τυπολογία των οικιστικών συνόλων, το απόθεμα των τουριστικών καταλυμάτων, τις κύριες χρήσεις γης και τα περιβαλλοντικά διαθέσιμα, το ιδιαίτερο ανάγλυφο, την ‘ενσωμάτωση’ – ‘απομόνωση’ βάσει της χρονο-απόστασης των τόπων από αστικές συγκεντρώσεις. Η ειδικά σχεδιασμένη έρευνα πεδίου συμβάλλει περαιτέρω σε λεπτομερέστερη αναπτυξιακή χαρτογράφηση των περιοχών, συνθέτοντας κατάλληλα τις αναλυτικές, απο-αθροιστικές πληροφορίες.

Η πολυμορφία του χαρακτήρα των παραμέτρων που υιοθετούμε οδηγεί σε χωρικές λειτουργικές ομάδες με ανομοιογενή αναπτυξιακή μορφολογία. Ο ‘χώρος’ θραυσματικός. Δεν στοχεύουμε σε ‘καθολική’ συνοχή – δεν αναζητάμε ‘γεωγραφική ισορροπία’. Ανιχνεύουμε διεξόδους που με σχεδιασμένες ‘ομαδοποιήσεις’ θα βελτιώσουν τη ζωή, θα ενισχύσουν περαιτέρω υπάρχουσες και δυνητικές διασυνδέσεις, θα συμβάλουν σε αύξηση του εισοδήματος των νοικοκυριών, σε διεύρυνση της παραγωγικής βάσης, σε προστασία και αξιοποί-

ηση της πολιτισμικής κληρονομιάς και του φυσικού πλούτου. Με αυτήν την οπτική, ‘αξιοποιούμε’ –διαφορετικά από τις ιεραρχήσεις της επίσημης πολιτικής³⁶– τους οικισμούς μεσαίου και μικρού πληθυσμιακού μεγέθους, εντός και εκτός ζώνης επιρροής αστικού κέντρου, με αξιόλογο φυσικό ή και πολιτισμικό πλούτο, ως νέους διαύλους ανάπτυξης.

Σε ολοκληρωμένη εμβάθυνση χωρικής εξειδίκευσης, η συσχέτιση των δυναμικών αγροτικών περιοχών (περιοχών που εμφανίζουν τόσο γεωργική όσο και κτηνοτροφική δυναμική παραγωγή) με τις χωρικές λειτουργικές ομάδες και τους τύπους των οικισμών οδηγεί σε απεικόνιση στον ενιαίο χώρο της Ηπείρου οκτώ πολυλειτουργικών οικιστικών «πλεγμάτων»³⁷. «Σύννεφα» μικρότερων οικισμών ολοκληρώνουν την πολυθεματική εικόνα και υποδηλώνουν –σε σχέση με την εξειδίκευση των επιμέρους περιοχών– δυνητικές συνέργειες με τους τύπους οικισμών, οι οποίες θα βελτιώσουν τη χωρική και κοινωνική συνοχή. Τα πλέγματα απεικονίζουν ιδιαίτερες χωρικές και κοινωνικο-οικονομικές αλληλεξαρτήσεις³⁸. Συγκροτούν δυνάμει ανθεκτική στον χρόνο διάρθρωση, η οποία με τη συμβολή της τεχνολογίας θα βελτιώνει και θα αναπτύσσει περαιτέρω τον εκσυγχρονισμό του γεωργικού τομέα, θα ενισχύει την ανταγωνιστικότητα, θα συνδέει τις τριτογενείς δραστηριότητες και την πολιτισμική φυσιογνωμία των οικιστικών πλεγμάτων με τον αγροτικό χώρο, θα προστατεύει και θα αξιοποιεί τα φυσικά διαθέσιμα, το ευαίσθητο παραδοσιακό περιβάλλον³⁹. Δίνουν τη δυνατότητα να σχεδιάσουμε σύνθετες δέσμες μέτρων-δράσεων που θα διαφοροποιήσουν τη μέχρι σήμερα γεωγραφία της επενδυτικής προσπάθειας, θα ενισχύσουν τις πολυλειτουργικές ενότητες εντός των δυνάμει δικτύων και της ευρύτερης περιοχής τους, τις ‘νέες κεντρικότητες’, τους πυρήνες αγροτικής αναγέννησης. Δράσεις μπορούν να υλοποιηθούν με χρηματοδοτήσεις και συναφείς ενέργειες για ένα ή περισσότερα θέματα, οριζόντια ή κάθετα στα πλέγματα. Σε εξελισσόμενο αναπτυξιακό, επικοινωνιακό και συμμετοχικό περιβάλλον με διαχρονική αξιολόγηση της προσπάθειας⁴⁰, διαφορετικές επιλογές παραμέτρων θα οδηγούν δυνητικά σε νέες συνθέσεις ενισχύοντας περαιτέρω τη δυνατότητα διαμόρφωσης πολιτικών με χωρική και θεματική αναφορά.

Το ζήτημα εκκίνησης διαύλων οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης σε ένα ήδη αντιφατικά διαμορφωμένο περιβάλλον με ισχυρά στοιχεία καθυστέ-

ρησης παραμένει ‘άνοικτό’ θεωρητικό θέμα. Η έρευνα μπορεί να συμβάλλει στην απεικόνιση των διαχρονικών ιδιαιτεροτήτων, τη διαμόρφωση ιδεών και προσεγγίσεων, ενώ η πραγμάτωση εκφράζει όψεις ανάπτυξης, όπως τις βιώνουν οι κάτοικοι. Η προσέγγισή μας αναζητά αναπτυξιακό δυναμισμό στην πολυμορφία των περιοχών, στις πολλαπλές κοινωνικο-χωρικές και πολιτισμικές διαστάσεις, τις συνέργειες, στους δεσμούς που διαχρονικά στηρίζουν την κοινωνία της περιοχής για να τους ενισχύσει περαιτέρω.

Το πείραμα στάθηκε με ευαισθησία στην ιστορία και στις μορφολογίες των περιοχών, τις απόψεις φορέων και κατοίκων. Οι δυνάμει ποικίλοι συνδυασμοί των χωρικών λειτουργικών ομάδων σε ενιαίο χώρο δίνουν τη δυνατότητα επιλογής απεικονίσεων, είναι ευέλικτοι σε συνεχή μεταλλαγή και εξέλιξη, αφήνουν να αναπνεύσουν οι εξαιρετικά πολύπλοκοι μηχανισμοί που διέπουν τις συνεχώς εξελισσόμενες κοινωνικές αρθρώσεις και σχέσεις, ενισχύουν την ανάπτυξη θεσμών αυτοδιαχείρισης, κατανόησης και αξιολόγησης στους επιμέρους τόπους. Δύνανται να εναρμονιστούν με πολιτικές που διαμορφώνουν νέες έννοιες, υιοθετούν νέα επιχειρησιακά εργαλεία, αναγνωρίζουν τις πολλαπλές διαφοροποιήσεις.

Η υλοποίηση όμως –έστω και μερική– ενός πειράματος, και η αποτίμησή του, εξαρτάται από ισχυρή πολιτική βούληση και δημοκρατικούς θεσμούς⁴¹. Εξαρτάται από τη ‘συνομιλία’ με το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο και τις διαμορφωμένες αγκυλώσεις. Εξαρτάται από την αναζήτηση «ρωγμών» για αλλαγή των παραδοσιακών εικόνων και απόψεων. Προϋποθέτει ‘φαντασία στην εξουσία’. Η ποικιλία των θεματικών επιλογών της προσέγγισης διευκολύνει την εκκίνηση. Η τεχνολογική εξέλιξη στη συλλογή και αξιοποίηση της πληροφορίας επίσης. Με τη σημερινή διάρθρωση, πρακτικές και κουλτούρα, σχεδιαστικές πρωτοβουλίες που θα αναλάμβανε η αυτοδιοίκηση στην ‘πόλη’ και την ‘περιφέρεια’ και πιθανή μετέπειτα αξιολόγησή τους, σε συνεργασία με τις κοινότητες, παρά τις υπάρχουσες πρωτόλειες διαδικασίες συλλογικής δράσης, θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε θετικά βήματα. Και, μακροχρόνια, υπό προϋποθέσεις⁴², σε άρση των επιφάσεων που επιβάλλει η ρυθμιστική πολιτική αγνοώντας τους πολύμορφους συνδυασμούς δραστηριοτήτων και αντιθέσεων.

Διευρύνουμε τον προβληματισμό μας στον νησιωτικό χώρο. ‘Ανασυνθέτουμε’ στον ενιαίο χώρο του Αιγαίου⁴³ τους επιμέρους χωρο-κοινωνικούς σχηματισμούς για να διερευνήσουμε εναλλακτικές μεθόδους διαμόρφωσης κοινωνικά ευαίσθητων πολιτικών. Οι απεικονίσεις και οι συναρτώμενες προοπτικές διαφοροποιούνται υπό το πρίσμα πολλαπλών ενδο- και δια-νησιωτικών πλεγμάτων αποτελούμενων από χωρικές ενότητες προσδιορισμένες με επιλογή τομέων κλειδί ή και θεμάτων κλειδί και με έμφαση στον νεανικό και παραγωγικό πληθυσμό. Οι στρατηγικές συνομιλούν με ευελιξία με τα διαχρονικά αναπτυξιακά διλήμματα και τις επιλογές και είναι συνδεδεμένες με τη λειτουργία συστήματος παρατήρησης και αξιολόγησης⁴⁴.

στρατηγικές ως στοιχείο απορρύθμισης

Συνθέτουμε την ‘περιφέρεια’ με τη δυναμική και τις συνέργειες των τόπων λαμβάνοντας υπόψη τις διαρκώς μεταβαλλόμενες στον χώρο και χρόνο δομές και σχέσεις. Συνδέουμε την πραγματικότητα των απεικονίσεων με πολιτικές και μέτρα. Μας ενδιαφέρει η αξιολόγηση της αναπτυξιακής πολιτικής, όπως αυτή κωδικοποιείται στον επίσημο αναπτυξιακό λόγο και στις πρακτικές – οι επιπτώσεις, οι ευκαιρίες που χάθηκαν, οι κυλιόμενες χωρο-κοινωνικές συνθήκες που κληροδοτεί, η ‘απορρύθμιση’ της πραγματικότητας. Η δουλειά μας προσανατολίζεται, σε αντίθεση με την κατασκευή άκαμπτων θεωρητικών σχημάτων, προς μια ευέλικτη μεθοδολογική προσέγγιση, θεωρώντας ότι οι επιλογές εξειδικεύονται και διαφοροποιούνται σύμφωνα με τις ιδιαιτερότητες και τις προοπτικές κοινωνικά προσδιορισμένων τόπων⁴⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η έρευνα⁴⁶ για τη Δυτική Ελλάδα και οι επιπτώσεις της πολιτικής κινήτρων σε σχέση με την επενδυτική δραστηριότητα. Προσανατολιζόμαστε σε οικεία θέματα. Η ‘περιφέρεια’ αξιοποιείται από την πολιτική κινήτρων, ως αθροιστικό μέγεθος αναφοράς και ολοκλήρωσης του χώρου, χωρίς αναγνώριση των ιδιαίτερων μετασχηματισμών, της ιδιαίτερης λειτουργικής σύνθεσης των επιμέρους στοιχείων που την αποτελούν.

Για να αξιολογήσουμε την πολιτική κινήτρων χρειάζεται να κατανοήσουμε τη χωρική πραγματικότητα. Προχωρούμε σε συστηματική απογραφή στοιχείων που αφορούν τη διαχρονική εξέλιξη της διαδικασίας ανάπτυξης σε επίπεδο ‘μικρο-τόπου’. Χρησιμοποιώντας το διαθέσιμο αθροιστικό υλικό σχεδιάζουμε απο-αθροιστικές προσεγγίσεις και επεξεργασίες με διαχρονικές τομές. Διαπιστώνουμε και εδώ⁴⁷ ότι ορισμένες δραστηριότητες, που θεωρούνται ότι κυριαρχούν σε αθροιστικό, ‘περιφερειακό’ επίπεδο, εμφανίζονται ως μεμονωμένοι θύλακοι από άποψη οικονομική, κλαδική κατανομή και απασχόληση, όσο και γεωγραφική (συγκέντρωση σε περιαστικές ζώνες ή σε σημεία με ιδιαίτερο λειτουργικό και ιστορικό χαρακτήρα). Συνιστούν δυνάμει κλάδους, ή πλέγματα κλάδων κλειδί και χώρους κλειδί⁴⁸, με δυνατότητα να αποτελέσουν πυρήνες αναπτυξιακής εκκίνησης με διασταλτικά αποτελέσματα, θέση που έχουμε ήδη υποστηρίξει, αλλά, όπως σημειώνουμε παρακάτω, λειτουργούν εν αγνοία της επίσημης πολιτικής, δεν περιλαμβάνονται στο εκσυγχρονιστικό περίβλημα που αυτή υιοθετεί.

Βασιζόμενοι στην ανάλυση της χωρικής και κλαδικής φυσιογνωμίας του πλήθους των επενδυτικών προγραμμάτων που ολοκληρώθηκαν στο πλαίσιο της νομοθεσίας κινήτρων⁴⁹, καθώς και των προγραμμάτων εκείνων που αφορούν ιδρύσεις νέων μονάδων, με κατάλληλα επιλεγμένες τομές στον γεωγραφικό χώρο και τον χρόνο, έχουμε τη δυνατότητα εμπειρικής τεκμηρίωσης της κλαδικής και χωρικής κατεύθυνσης που παρουσιάζει η δραστηριότητα αυτή. Θεωρούμε ως σημαντικούς τομείς⁵⁰, υπό το πρίσμα της συμβολής τους στην παραγωγή εθνικού προϊόντος, τη δημιουργία απασχόλησης, τις διατομεακές διασυνδέσεις, τις πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις, τη μεταποιητική, κατασκευαστική και τουριστική δραστηριότητα. Από το σύνολο της επενδυτικής δραστηριότητας επιλέγουμε προς διερεύνηση τις επενδύσεις στους τομείς αυτών και στον συγκεκριμένο χώρο εφαρμογής, την περιοχή των ακτών του Ιονίου και τα Ιόνια νησιά⁵¹.

Διαπιστώνουμε ότι η πολιτική κινήτρων συμβάλλει σε οικονομική μεγέθυνση χωρίς να ενισχύει συστηματικά δυναμικούς κλάδους ή κλάδους που αξιοποιούν το συγκριτικό πλεονέκτημα των περιοχών. Περαιτέρω, αγνοεί τη μορφολογία της αναπτυξιακής δυναμικής, τις δυναμικές συσπειρώσεις, που περι-

γράφουμε παραπάνω, τις προοπτικές και διασυνδέσεις που δύνανται αυτές να διαμορφώσουν, και επομένως δεν υποστηρίζει συστηματικά με μακροχρόνιας εμβέλειας προσπάθεια την ενίσχυση της σύνθεσής τους με το ευρύτερο αναπτυξιακό περιβάλλον – ένα κατά τη γνώμη μας θεμελιώδες μεθοδολογικό και κοινωνικό ζήτημα⁵². Με αποτέλεσμα, η ‘σύγκλιση’ των ανισοτήτων να παρουσιάζει μέση αθροιστική περιστασιακή βελτίωση στο σύνολο της ‘περιφέρειας’ αλλά να μην είναι μακροχρόνια ουσιαστική όσον αφορά την ενίσχυση της δύναμει αναπτυξιακής προοπτικής. Η αξιολόγηση της νομοθεσίας κινήτρων υπό το πρίσμα απο-αθροιστικής προσέγγισης μας βοηθάει να κατανοήσουμε την εξέλιξη των ασυνεχειών και ‘ρωγμών’ που διαχρονικά διαμορφώνουν τον γεωγραφικό χώρο αλλά και των ‘ρωγμών’ που η αναπτυξιακή πολιτική προκαλεί στη χωρο-κοινωνική πραγματικότητα.

τυπολογίες ως μέθοδος απεικόνισης και σχεδιασμού

Μας ενδιαφέρει διαχρονικά η συμβολή και ετοιμότητα της έρευνας στη διαμόρφωση πολιτικών – θέμα το οποίο μας απασχόλησε ιδιαίτερα και στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών την περίοδο 1999-2003⁵³. Προηγουμένως και σε συνεργασία με το Ε.Κ.Κ.Ε., συνθέσαμε επιχειρησιακό πλαίσιο διαχρονικής απεικόνισης και διαμόρφωσης πολιτικής για την ανάπτυξη της παραθεριστικής κατοικίας στην Ελλάδα⁵⁴. Πλαίσιο ανοικτό σε διεύρυνση ή τροποποίηση με βάση την εμπειρία που θα συσσωρεύεται από διαφορετικές περιπτώσεις σε επιμέρους επίπεδα συγκρότησης του ελληνικού χώρου, ή την έμφαση που θα δίνεται με διαφορετικά κάθε φορά κριτήρια.

Υπό το πρίσμα ενιαίας θεώρησης του χώρου αναζητάμε κυρίαρχους τρόπους παραγωγής και ιδιοποίησης παραθεριστικής κατοικίας όσον αφορά μεγάλα τμήματα των χαμηλών και μεσαίων κοινωνικο-εισοδηματικών ομάδων πληθυσμού⁵⁵. Παρατηρούμε ότι διαφορετικοί τρόποι παραγωγής παραθεριστικής κατοικίας ακολουθούν τις πρακτικές διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και συνεπάγονται διαφοροποιημένη χωρική οργάνωση, διαφοροποιημένες επι-

πτώσεις στο φυσικό και κτισμένο περιβάλλον. Η διαπίστωση, περιγραφή και αξιολόγηση των διαφοροποιήσεων που ενέχει η διαδικασία ανάπτυξης της παραθεριστικής δραστηριότητας μας οδηγεί στην πρόθεση διάρθρωσης τυπολογίας.

Για να σχεδιάσουμε μεθοδολογικό πρότυπο απεικόνισης τυπικών ή δυνάμει τυπικών μορφών οικιστικής ανάπτυξης για παραθεριστική κατοικία αξιοποιούμε μεθοδολογικά εργαλεία, έννοιες, συνδυασμό πολλαπλών κριτηρίων, τα οποία αναδεικνύουν τόσο τη χωρική εξειδίκευση –κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, περιβάλλον, θέση ως προς υφιστάμενους οικισμούς, χωρική οργάνωση, ευαισθησία τοπίου και φυσικού υποδοχέα, φυσιογνωμία του οικισμού, κύριες χρήσεις και δραστηριότητες– όσο και τη φυσιογνωμία του χρήστη και τις πρακτικές που υιοθετεί⁵⁶. Το έργο, με την επεξεργασία δευτερογενών πηγών και εκτεταμένη έρευνα πεδίου⁵⁷, η οποία εμβαθύνει στην οικονομική, πολιτισμική, κοινωνική και γεωγραφική πολυμορφία σε τοπικό επίπεδο, εμπλουτίζει την απεικόνιση και τη δυνατότητα διατύπωσης προτάσεων. Αναδεικνύει τη βαρύτητα της κοινωνικής διάστασης⁵⁸ της ζήτησης για παραθεριστική κατοικία, προσδιορισμένης από την κοινωνικο-οικονομική φυσιογνωμία των νοικοκυριών, τις αισθητικές αξίες, τις καταναλωτικές πρακτικές και τα πρότυπα που υιοθετούν, την πολεοδομική και χωρική οργάνωση, το ιδιοκτησιακό καθεστώς, τη χρήση-διάρκεια, συχνότητα και τύπους περιοχών (αμιγώς παραθεριστικές, με διαφαινόμενη μετατροπή σε α' κατοικία, με κυρίως τουριστικά καταλύματα, με περισσότερους του ενός τύπους), τις διαδικασίες παραγωγής και το θεσμικό πλαίσιο, τον τόπο – παραθαλάσσιες, νησιωτικές, ορεινές περιοχές.

Η μεθοδολογική επεξεργασία δείχνει ότι συνδυασμοί κριτηρίων και ζητημάτων προσδιορίζουν ευρύ φάσμα διαφορετικών μορφών ανάπτυξης παραθεριστικής κατοικίας, δηλαδή προσδιορίζουν τυπολογίες. Διαπιστώνουμε χωρικούς τύπους⁵⁹, τυπικούς ή δυνάμει τυπικούς, τη διάσπαρτη συνεχή εκτατική ανάπτυξη σε παράκτιες περιοχές στον ευρύτερο περιαστικό χώρο, περιοχές όπου αναπτύσσεται κυρίως η β' κατοικία· την ανοργάνωτη ανάπτυξη στην περιφέρεια υφιστάμενων οικισμών, σε περιοχές υψηλού τουριστικού και παραθεριστικού ενδιαφέροντος· την ανάπτυξη εντός παραδοσιακών οικισμών ή μη στον νησιωτικό και ηπειρωτικό χώρο· τη διάσπαρτη ανάπτυξη σε ζώνες

παραθεριστικού και τουριστικού ενδιαφέροντος· την ανάπτυξη εκτός υφιστάμενων οικισμών, υψηλού τουριστικού και παραθεριστικού ενδιαφέροντος, με τη μορφή οργανωμένων συγκροτημάτων επιχειρηματικού ή συνεταιριστικού χαρακτήρα.

Η σύνθεση τυπολογίας, πέρα από το μεθοδολογικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει, δίνει τη δυνατότητα συγκρότησης αναπτυξιακής χαρτογράφησης της χωρικής διάρθρωσης της παραθεριστικής κατοικίας αναδεικνύοντας την ποικιλία και τη συχνότητα εμφάνισης των διαφορετικών τύπων. Υποδεικνύει υφιστάμενα και δυνητικά δίκτυα τύπων –και τόπων–, καθιστά εφικτή τη συνάρτηση ομάδων με συναφή προβλήματα, επιδιώξεις, προοπτικές. Δίνει τη δυνατότητα στις τοπικές κοινότητες να ‘συνυπάρχουν’, σε οικείο υπερτοπικής σημασίας δίκτυο, δυνητικά ισχυρότερες να εκφράσουν προβλήματα και προσδοκίες. Στους υπεύθυνους φορείς να έρθουν σε πραγματική επαφή με τις προσδοκίες των κατοίκων στους επιμέρους τόπους, να κατανοήσουν τα διλήμματα, τις αντιθέσεις και συγκρούσεις στη διαμόρφωση πολιτικής, να συνομιλήσουν για μέτρα και μέσα μεσοπρόθεσμης και μακροπρόθεσμης στρατηγικής, με νέα επιχειρησιακά εργαλεία, να αναβαθμίσουν το θεσμικό πλαίσιο στις πραγματικές συνθήκες.

Υπό αυτό το πρίσμα, η σύνθεση οδηγίας⁶⁰, η οποία έχει στρατηγικό χαρακτήρα και χωρική εξειδίκευση, σχηματίζεται ως αρχικό πλαίσιο κατανόησης και συνομιλίας με τους επιμέρους χωρικούς σχηματισμούς για τη διαχείριση της παραθεριστικής κατοικίας και την αξιοποίηση επιχειρησιακών εργαλείων με ευαισθησία στις χωρικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες, στην προϊστορία και τη διαδικασία παραγωγής του οικιστικού τους περιβάλλοντος. Στον ενιαίο χώρο δίνεται η δυνατότητα πειραματισμού επιλογών στρατηγικής με έναν ή περισσότερους τύπους στο σύνολο του χώρου ή σε ‘μέρη’.

A.2. Εξελισσόμενα πλέγματα - Αστικές μορφολογίες

Αν η πόλη είναι το θέατρο των εξελίξεων της σύγχρονης κοινωνίας, καταλύτης των μεταλλαγών της, οι περιοχές που αναφέρονται στη συνέχεια αποτελούν συναρπαστικές μελέτες περίπτωσης. Οι ιδιομορφίες, η εύθραυστη κοινωνικο-οικονομική συνοχή, οι επίσημες απεικονίσεις και σε συνάρτηση με αυτές οι πολιτικές, ο συνεχής προσανατολισμός ανάπτυξης μακράν της πραγματικότητας, οι δυνατότητες που δεν αξιοποιήθηκαν. Η ερευνητική προσπάθειά μας συνθέτει προσεγγίσεις για την απεικόνιση και ερμηνεία των εξελίξεων στο σύνολο των περιοχών και στους 'επιμέρους χώρους' τους. Σχεδιάζουμε διερευνητικούς πειραματισμούς και εμβαθύνσεις, διαύλους ερμηνείας και διαμόρφωσης πολιτικών, συνθέτουμε εννοιολογικό και μεθοδολογικό υλικό για συνεχή επεξεργασία από μας αλλά και από άλλους ερευνητές – διαδρομή που παρουσιάζεται παρακάτω.

Κατανοούμε και αξιολογούμε τους μετασχηματισμούς που πραγματοποιούνται υπό το πρίσμα της δυνητικής ικανότητας των επιμέρους κοινωνικών χώρων να ανταποκριθούν στις ραγδαίες οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις, συνθέτουμε όψεις διάρθρωσης του σύνθετου χωρικού πλέγματος. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, η ερευνητική δραστηριότητα και η εκπόνηση διδακτορικών διατριβών εμβαθύνουν στις συνθήκες λειτουργικής ένταξης της μικρομεσαίας μεταποιητικής δραστηριότητας στον χώρο, ως καθοριστικής σημασίας συνιστώσας της οργάνωσης και μετεξέλιξης της πόλης, σε οργανική δικτύωση με τα νοικοκυριά, τις αγορές εργασίας, το εισόδημα, την πολιτισμική εικόνα, την ποιότητα του περιβάλλοντος. Διαπιστώνουν επίσης ότι διασυνδέσεις του παραγωγικού κυκλώματος με τον αστικό χώρο διαφοροποιούνται τόσο κλαδικά όσο και κατά περιοχές σχηματίζοντας σύνθετη εικόνα πλεγμάτων χωρικής συγκέντρωσης μεταποιητικής δραστηριότητας, εικόνα πολύ διαφορετική από αυτήν που υιοθετεί η επίσημη πολιτική. Οι περιοχές στο δυτικό λεκανοπέδιο αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Η εμπειρία έχει δείξει ότι η συστημική ιεράρχηση του χώρου, που συνήθως υιοθετείται, καλύπτει τους διαφορετικούς κρίσιμους τομείς κατά περιοχή και εποχή, τη συνθετότητα, τη διαφορετικότητα και την εξελικτική δύναμη που συγκροτεί την πραγματικότητα. Οι συνεχείς οικονομικές και τεχνολογικές αλλαγές, οι αλληλεξαρτήσεις σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, οι συνεπακόλουθες μεταβολές στον ρόλο και στην εξειδίκευση των περιοχών αιτιολογούν για ποιους λόγους δεν υπάρχει ολοκληρωμένη θεώρηση παρά μόνο θεωρητικές θέσεις, οι οποίες συχνά εκφράζουν γενικές τάσεις και υποδηλώνουν ότι δεν αρκεί η θεωρία του σχεδιασμού ούτε για τις απεικονίσεις όψεων της πραγματικότητας ούτε για τον σχεδιασμό⁶¹.

Αναζητάμε λοιπόν μέσω ενιαίας διαχρονικής θεώρησης αξιόπιστη ερμηνεία και απεικόνιση των χωρο-κοινωνικών χαρακτηριστικών, όπως αυτά μεταλλάσσονται διαχρονικά, υπό το πρίσμα απο-αθροιστικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων αλλά και προσδιορισμού των ιδιαιτεροτήτων κάθε χωρικής και οικονομικής μονάδας, ιδιαιτεροτήτων που αφορούν μια πληθώρα παρατηρήσεων πέρα από τα αθροιστικά μεγέθη. Για όλους αυτούς τους λόγους μελετάμε τις παραμέτρους εκείνες που συνήθως αγνοούνται από τις συμβατικές θεωρήσεις. Οι προσεγγίσεις μας έχουν εμπλουτιστεί από τη συνεχή ενασχόλησή μας με τη μικρομεσαία μεταποιητική δραστηριότητα, διευρυνόμενη ως προς το εννοιολογικό και μεθοδολογικό περιεχόμενο αλλά και τη χωρική 'κλίμακα'. Βλέπουμε εδώ την έρευνα για την αναδιάρθρωση της μικρομεσαίας μεταποιητικής δραστηριότητας, τις χωρικές, κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις στο Περιστέρι και το Μοσχάτο, με συναρτώμενο έργο για τη συνολική αναπτυξιακή αναβάθμιση της περιοχής, τον επαναπροσδιορισμό του χώρου στην πολιτική κινήτρων στη Δυτική Ελλάδα⁶², την αναπτυξιακή χαρτογράφηση στον Πειραιά.

εικόνες σε σύνθεση

Θεωρούμε τη μικρομεσαία βιοτεχνική δραστηριότητα και τη μετεξέλιξή της ως καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης της πόλης στο Περιστέρι. Ο αριθ-

μός, η πολυμορφία μεγεθών και κλάδων στην περιοχή, η διάρθρωσή τους στον αστικό ιστό, την καθιστά ιδιαίτερα χαρακτηριστικό παράδειγμα πολυδιάστατης ανάπτυξης αστικών λειτουργιών στο Λεκανοπέδιο⁶³. Η ανάλυση και ερμηνεία του τρόπου λειτουργίας της αναδεικνύει τόσο τη συνάφειά της με το μικρο-κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται όσο και τον βαθμό της εξάρτησής της από αλλαγές που προέρχονται από ρυθμιστικές παρεμβάσεις ή εσωτερικές διαδικασίες μετασχηματισμού. Η συνθετότητα των παραμέτρων συμβαδίζει με την ανεπάρκεια των αναλυτικών και ερμηνευτικών εργαλείων που είναι διαθέσιμα, συνήθως μακροοικονομικής και αθροιστικής οπτικής. Θεωρήσαμε λοιπόν απαραίτητη την εμπειρική διερεύνηση της χωροθέτησης της βιοτεχνικής δραστηριότητας ως συνιστώσας σύνθεσης του χώρου⁶⁴.

Το μέγεθος των μονάδων, η ποικιλία των κλάδων, το επίπεδο εξειδίκευσης που απαιτείται, το επίπεδο οργάνωσης των εργασιακών σχέσεων, ο ρόλος των οικογενειακών δικτυώσεων, η πολύπλοκη διασύνδεσή τους με το φυσικό και οικονομικό περιβάλλον και η ευελιξία τους, τόσο σε σχέση με το μέγεθος της απασχόλησης όσο και με το είδος της παραγωγής, η συνεχιζόμενη μετεξέλιξή τους σε εμπορικές δραστηριότητες, ένδειξη ασταθούς ισορροπίας⁶⁵, επιβεβαιώνει ότι η ανάγνωσή τους απαιτεί απο-αθροιστική οπτική. Τα χαρακτηριστικά αυτά σχετίζονται βέβαια και με άλλες συντεταγμένες του χώρου, όπως η ανάπτυξη και η κινητικότητα των αγορών εργασίας, η πολιτισμική εξέλιξη, οι μορφές εκπροσώπησης, σήμερα, οι ευρύτερες τεχνολογικές αλλαγές και δυνατότητες.

Η διερεύνηση και ερμηνεία των πολυεπίπεδων διαδικασιών που συγκροτούν την περιοχή δείχνει ιδιότυπη κατάσταση. Η μετεμφυλιακή οικονομική, κοινωνική και πολιτική συνθήκη, η επιτακτική ανάγκη επιβίωσης, ο αποσπασματικός ευκαιριακός σχεδιασμός πελατειακής λογικής και αντιδημοκρατικού τρόπου λειτουργίας αφήνουν τον ιδιώτη επιχειρηματία απροστάτευτο στον αγώνα επιβίωσης. Με τη δύναμη της διευρυμένης οικογένειας και των διαπροσωπικών σχέσεων διαμορφώνει ένα σύνθετο αλλά 'εύθραυστο', κοινωνικό πλέγμα στον χώρο, ικανό να μεταλλάσσει τις εικόνες της πόλης, να την κληροδοτεί με οικιστικές συμβάσεις, ενώ συγχρόνως να παρουσιάζει ιδιαίτερα ασταθή ισορροπία. Μελετάμε, λοιπόν, την εσωτερική δομή και τη χωρική διάταξη των λειτουργιών, θεωρώντας ότι η μεταξύ τους αλληλεξάρτηση είναι

εκείνη που κυρίως προσδιορίζει τόσο την εξέλιξη των ίδιων των επιχειρήσεων και του γεωγραφικού χώρου που επιλέγουν για την άσκηση της δραστηριότητάς τους, όσο και την εικόνα της σημερινής πόλης, με εκτενή έρευνα πεδίου.

Οι επεξεργασίες των δεδομένων του ερωτηματολογίου⁶⁶ ταξινομούνται έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η διερεύνηση των λειτουργικών αναγκών των βιοτεχνικών μονάδων και η χωρική διάσταση των διασυνδέσεών τους. Θεωρώντας τον χώρο ενιαίο, η έρευνά μας δείχνει τις κλαδικές δικτυώσεις να υπερβαίνουν τα όρια της περιοχής και να καταγράφουν τη σημασία της ένταξής τους στον ευρύτερο γεωγραφικό και κοινωνικο-οικονομικό χώρο της Πρωτεύουσας. Σε συνάρτηση με τα δεδομένα της εμπειρικής έρευνας, ανιχνεύουμε και χαρτογραφούμε πλέγματα χωρικών ενότητων, «θυλάκων»⁶⁷, απεικονίζοντας τη συγκέντρωση και λειτουργική διάσταση της μεταποιητικής δραστηριότητας στα γεωγραφικά όρια του Δήμου. Η εμβάθυνση στη φυσιογνωμία των θυλάκων οδηγεί σε διαπιστώσεις τόσο για τη μορφολογία των κλάδων της μεταποίησης και τους σημαντικούς για την περιοχή κλάδους, όσο και για την κατάλληλη μορφή στρατηγικών ρυθμιστικών παρεμβάσεων, που παρουσιάζουμε παρακάτω. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, όπως προέκυψε από την ανάλυση των εμπειρικών στοιχείων, ότι οι λειτουργικές αυτές διασυνδέσεις δεν διαφοροποιούνται μόνο κατά περιοχές, αλλά και κλαδικά, διαμορφώνοντας περαιτέρω και άλλες χωρικές ενότητες, θυλάκους, με έντονο τοπικό αλλά συχνά και υπερτοπικό προσανατολισμό, ζήτημα που συναντάμε και στις άλλες μελέτες περίπτωσης. Το τελευταίο είναι κρίσιμο, καθώς τα διοικητικά όρια του Δήμου δεν αποτελούν κατ' ανάγκη τα όρια των δραστηριοτήτων των εκεί εγκατεστημένων μεταποιητικών επιχειρήσεων, γεγονός που σημαίνει ότι τα συνήθη μέτρα τοπικού χαρακτήρα δεν αποδεικνύονται αποτελεσματικά⁶⁸.

Η κλίμακα του έργου και οι θεωρητικές καταβολές του επέβαλαν την ανάγκη υλοποίησης συνεχών ελέγχων και μετριοπαθή στάση όσον αφορά τη σύνθεση πορισμάτων. Εντούτοις, οι επεξεργασίες των στοιχείων της εμπειρικής έρευνας οδήγησαν σε αποκαλυπτικά συμπεράσματα, με αποτέλεσμα όψεις του θέματός μας να αποτελέσουν αντικείμενο περαιτέρω προβληματισμού και έρευνας με στόχο τη συστηματική προσέγγιση των χαρακτηριστικών της δυ-

ναμικής και της λειτουργίας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και την εφικτή διαμόρφωση μέτρων πολιτικής που υπερβαίνει τη διαχρονική αποσπασματική αντιμετώπιση⁶⁹. Σημειώνουμε τα παρακάτω κρίσιμα ζητήματα.

Ως προς την εσωτερική δομή⁷⁰ των μικρομεσαίων επιχειρήσεων αποφασιστικός υπήρξε ο ρόλος του επιχειρηματία στη λειτουργία τους, τη διοίκηση, οργάνωση της παραγωγής και διάθεση του προϊόντος. Το μικρό μέγεθος της επιχείρησης και η σημαντική συμμετοχή μελών της οικογένειας προσδίδει ευελιξία στη χωροθέτηση, μη δυνατή σε μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Ο επιχειρηματίας προέρχεται συνήθως από συναφές επάγγελμα, έχει γνώση του χώρου και διασυνδέσεις με το περιβάλλον των επιχειρήσεων. Η σημασία αυτής της διαδικασίας διαμόρφωσης λειτουργικών διασυνδέσεων με παραδοσιακό τρόπο εξηγεί σε μεγάλο βαθμό, όπως έδειξε η εμπειρική έρευνα, την ανοχή λειτουργίας σε χαμηλής ποιότητας περιβάλλον, σε ακατάλληλη κτιριακή υποδομή, στο ίδιο κτίριο με την κατοικία, τον ανεπαρκή εξοπλισμό, την έλλειψη συστηματικής οργάνωσης της παραγωγής και διάθεσης προϊόντος, σε συνδυασμό φυσικά με το μέγεθος της επιχείρησης. Ο παραδοσιακός οικογενειακός τρόπος οργάνωσης, η απουσία υποστηρικτικών πολιτικών και ευρύτερων συνθηκών που οδηγούν σε εκσυγχρονιστική ανανέωση, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό το εύρος της κατάρρευσης που ακολούθησε και τις κοινωνικές επιπτώσεις.

Η καθοριστική στήριξη της επιχείρησης από τη διευρυμένη οικογένεια συντελεί ώστε η ύπαρξη διαθέσιμου εργατικού δυναμικού να μην αποτελεί κριτήριο επιλογής συγκεκριμένου χώρου εγκατάστασης – παράλληλα, με την καταγραφείσα τάση αποειδίκευσης στις επιχειρήσεις του δείγματος αλλά και τις συνθήκες στην ευρύτερη αγορά εργασίας, όπως η αύξηση της ανεργίας. Η αξιολόγηση της σημασίας των παραγόντων αυτών και οι διασυνδέσεις του επιχειρηματία, που κυρίως καθόρισαν την τοποθεσία της εγκατάστασης, δείχνουν ότι το μέγεθος που έπρεπε να ελαχιστοποιηθεί ήταν η πιθανότητα μετεγκατάστασης. Ακόμα και το υψηλό κόστος γης δεν ήταν ικανό να ωθήσει σε τέτοια απόφαση, λαμβάνοντας υπόψη τα οφέλη που προκύπτουν από τη γνώση του χώρου, οικονομικού, κοινωνικού, γεωγραφικού, και από τις προσωπικές διασυνδέσεις του επιχειρηματία⁷¹. Προσεγγισιμότητα, που η εξέλιξη της τεχνολογίας σταδιακά θρυμματίζει καθιστώντας τη χωρική εγγύτητα μη

απαραίτητη⁷², θρυμματίζοντας παράλληλα τη δομή και τις παραδοσιακές διασυνδέσεις των επιχειρήσεων.

Λαμβάνοντας υπόψη το ειδικό βάρος της περιοχής ως προς τη μεταποίηση, τα χαρακτηριστικά της δυναμικότητας των επιχειρήσεων, την πολυπλοκότητα της άρθρωσης στον χώρο των διαδικασιών και μετασχηματισμών που συντελούνται, την ένταση των λειτουργικών διασυνδέσεων των επιχειρήσεων με την τοπική οικονομία, την εκτεταμένη εντοπιότητα της απασχόλησης⁷³ και τη συνάρτηση με το δίκτυο της διευρυμένης οικογένειας, την κατάσταση των κτιριακών εγκαταστάσεων, το εργασιακό περιβάλλον, το καθεστώς ιδιοκτησίας, το επίπεδο συγκοινωνιακής εξυπηρέτησης της περιοχής, εκτιμήσαμε ότι οι συγκεντρώσεις των μεταποιητικών δραστηριοτήτων είναι σκόπιμο να συνεχίσουν τη λειτουργία τους ως οργανικά στοιχεία της τοπικής οικονομικής και κοινωνικής συγκρότησης, όπως αναδεικνύεται από την ερευνητική διαδικασία. Παράλληλα, με την ενεργοποίηση μηχανισμών ελέγχου της ρύπανσης και προστασίας του περιβάλλοντος⁷⁴.

Έχοντας όλα αυτά υπόψη, με κατανόηση της διαδρομής των τοπικών κοινωνιών και των δεσμών τους με τον χώρο⁷⁵, τη λειτουργική τους παράδοση και χωρίς πρόκληση κοινωνικής κρίσης, με στόχο τον εκσυγχρονισμό και τη βιωσιμότητα της παραγωγικής δομής, εξειδικεύσαμε αρχικά τις κατευθύνσεις πολιτικής σε τομείς κλειδί⁷⁶. Τομείς δραστηριότητας ή κλάδους ή σύνολο συναφών παραγωγικών μονάδων, που η έρευνα έδειξε ότι ενισχύουν με ιδιαίτερα δυναμικό τρόπο τόσο την ανάπτυξη της περιοχής και τη διεύρυνση της παραγωγικής της βάσης, όσο και τη διατήρηση μορφών απασχόλησης που εναρμονίζονται με την κοινωνική διάρθρωσή της. Εκτιμήσαμε ότι η βελτίωση της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων στους τομείς αυτούς θα είχε θετικές επιπτώσεις στην προώθηση οικονομικών επιλογών σε τοπικό και εθνικό επίπεδο και την εναρμόνιση της λειτουργίας τους με τις εξελισσόμενες τεχνολογικές αλλαγές και την αναβάθμιση του πολεοδομικού περιβάλλοντος. Υπό αυτήν την οπτική προτείναμε μέτρα⁷⁷ για τη διατήρηση της απασχόλησης και τη βελτίωση της σύνθεσής της, όπως για παράδειγμα είναι η επιδότηση θέσεων εργασίας από την τοπική αγορά με κοινωνικά κριτήρια, η λειτουργία εργαστηρίων εξειδίκευσης απασχολούμενων, η ενθάρρυνση της σωματειακής

και κοινοπρακτικής οργάνωσης μεμονωμένων παραγωγών (φασόν), ώστε να αναπτυχθεί η διαπραγματευτική τους ικανότητα και να ανασχεθεί η τάση συμπίεσης των αμοιβών στον άτυπο τομέα, ο περιορισμός της κλίμακας του άτυπου τομέα, της αδήλωτης απασχόλησης, της περαιτέρω υποβάθμισης των εργασιακών συνθηκών και σχέσεων, παράλληλα με ειδική φορολογική αντιμετώπιση των παραγωγών και δυνατότητα πρόσβασης σε λογιστικές και διοικητικές υπηρεσίες. Μέτρα ρύθμισης και αναβάθμισης του αστικού περιβάλλοντος, ενεργοποίηση παρεμβάσεων αντιμετώπισης της ρύπανσης.

Οι θέσεις μας δικαιώνονται σήμερα, αν λάβει κανείς υπόψη τη σταδιακή αποσύνθεση του παραγωγικού συστήματος στο Λεκανοπέδιο, τις μορφές και διαδικασίες με τις οποίες θα μπορούσε να είχε διατηρηθεί και εκσυγχρονιστεί, αν είχε ακολουθηθεί διαφορετική στρατηγική. Η επίσημη πολιτική αγνόησε τον δυναμισμό, την πολυπλοκότητα και τη σημασία του πλέγματος των οικονομικών και κοινωνικών συσχετίσεων των επιχειρήσεων με τον χώρο. Δεν ενίσχυσε την ενδυνάμωση και τον εκσυγχρονισμό τους, αλλά υιοθέτησε, υπό το πρίσμα συνολικού σχεδιασμού, χωρίς μακροπρόθεσμη προοπτική, αποσπασματικά διοικητικά μέτρα, απαγορεύσεις, απαλλοτριώσεις κ.λπ. για την εξυγίανση του πολεοδομικού ιστού υποτιμώντας τη σημασία της συνάρτησής του με το επίπεδο ανάπτυξης της παραγωγικής και κοινωνικής του βάσης⁷⁸, μέτρα που όχι μόνο δεν αποδείχτηκαν αποτελεσματικά αλλά που συχνά απορρύθμισαν τις υπάρχουσες διασυνδέσεις.

Οι δυνατότητες εκσυγχρονισμού της παραγωγικής βάσης, με παράλληλη διατήρηση, ενίσχυση των δικτύων και αναβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος, παρουσιάζουν αντιφάσεις και σε κάθε περίπτωση δεν μπορούν να υλοποιηθούν με καθολικές ρυθμίσεις – για λόγους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς. Προϋποθέτουν την αντιμετώπιση της κατανομής του κοινωνικού κόστους από τις επιπτώσεις των ρυθμιστικών παρεμβάσεων με συναίνεση των ενδιαφερόμενων ομάδων. Επιλογές, στρατηγικές, ρυθμίσεις και διαδικασίες, που απαιτούν εγρήγορση της τοπικής αυτοδιοίκησης, πολιτική βούληση των αρμόδιων φορέων, συναίνεση κατοίκων και παραγωγικών τάξεων.

Προχωρήσαμε με μεθοδολογική εμβάθυνση και εμπειρική απεικόνιση τη διε-

ρεύνηση των γεωγραφικών διαφοροποιήσεων. Παραμένοντας στο δυτικό λεκανοπέδιο η προσέγγιση εξελίσσεται, εξειδικεύεται περαιτέρω και περιγράφεται παρακάτω για τις επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά του Δήμου Μοσχάτου.

Η έρευνα για τις αλλαγές στη γεωγραφική μορφολογία των δραστηριοτήτων του Δήμου πραγματοποιείται με την αξιοποίηση δεδομένων απογραφών κτιρίων της ΕΣΥΕ⁷⁹. Η επεξεργασία των δεδομένων υλοποιείται με τη χρήση πολυμεταβλητών στατιστικών μεθόδων και στόχο τη συνθετική αποτύπωση των αλλαγών στις κυρίαρχες χρήσεις ανά οικοδομικό τετράγωνο. Οι επεξεργασίες απεικονίζουν τη διαχρονική εξέλιξη του περιβάλλοντος ανάπτυξης της παραγωγικής βάσης και αποτελούν υπόβαθρο για την έρευνα πεδίου που ακολουθεί με κύριες συνιστώσες τα κοινωνικο-χωρικά χαρακτηριστικά στις επιχειρήσεις και στα νοικοκυριά⁸⁰.

Οι επεξεργασίες των στοιχείων της εμπειρικής έρευνας αναδεικνύουν τυπολογίες επιχειρήσεων και νοικοκυριών λαμβάνοντας υπόψη ζητήματα που αφορούν την αναδιάρθρωση και ευελιξία των παραγωγικών δραστηριοτήτων, τις κλαδικές και χωρικές διαφοροποιήσεις, τις διαφοροποιήσεις μεταξύ μικρών και μεγάλων καταστημάτων, τις διακλαδικές διασυνδέσεις, τα δίκτυα, την αγορά εργασίας, τη συμμετοχή γυναικών/ανδρών, αυτοαπασχολούμενων και συμβοηθούντων μελών της οικογένειας στην παραγωγή. Σε συνδυασμό με τη χωρική διάρθρωση των νοικοκυριών, τις νέες ομάδες, την κοινωνικο-επαγγελματική φυσιογνωμία, την ηλικιακή δομή, το επίπεδο εισοδήματος, τις στεγαστικές ανάγκες⁸¹. Οι διαφοροποιήσεις εμφανίζονται έντονες και συνήθως δεν εκφράζονται παράλληλα με γεωγραφικές ανισότητες, υπάρχει δηλαδή 'διάχυση' στις περιοχές του Δήμου και φυσικά 'διάχυση' διαφορετικών απόψεων για κάθε ομάδα κατοίκων όσον αφορά επιλογές ζητημάτων και στρατηγικές σχεδιασμού. Θέμα, το οποίο μας οδηγεί πάλι σε ζητήματα πολιτισμικής και πολιτικής ολοκλήρωσης⁸².

Η έμφαση στην απεικόνιση των πολλαπλών όψεων της κοινωνικο-χωρικής πραγματικότητας όξυνε τη μεθοδολογική οπτική και τις μεθόδους διερεύνησης και συνθέσε μοναδικές εικόνες τόπων, υλικό πολύτιμο για εξελισσόμενες σκέψεις και δυνατότητες σύνθεσης πολιτικών.

δέσμες πολεοδομικών ρυθμίσεων

Παρατηρούμε ότι η εντοπιότητα ενός μεγάλου φάσματος δραστηριοτήτων και η πολυλειτουργικότητα του χώρου, με προεξάρχουσες δραστηριότητες την κατοικία και τη μεταποίηση, παρέχουν διαχρονικά στην τοπική κοινωνία την ευελιξία να παρακολουθήσει τις αναδιαρθρώσεις στον ευρύτερο χώρο χωρίς να γίνεται ρήξη με τη λειτουργική της παράδοση και χωρίς να εκδηλώνεται κοινωνική κρίση. Με αυτήν την ‘πυξίδα’ επιχειρούμε σε ένα νέο έργο⁸³ σύνθεση μεθοδολογικής προσέγγισης για τον σχεδιασμό ρυθμίσεων λειτουργίας και την αναβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος. Το έργο υποστηρίζει τη διάγνωση, ερμηνεία και ιεράρχηση των ζητημάτων χωρίς να υποβαθμίζει την κοινωνική και πολιτική τους διάσταση. Δεν συνιστά άκαμπτο πρότυπο παρεμβατικής πολιτικής, δεν υποκαθιστά δημοκρατικές διαδικασίες αναπτυξιακών επιλογών. Οι στρατηγικές επιλογές και οι πρακτικές υλοποίησης εκφράζουν αναπτυξιακό όραμα με σεβασμό στα στοιχεία διαχρονικότητας, στην κοινωνική συνεκτικότητα και τη λειτουργική ευελιξία του χώρου, στον πολυλειτουργικό χαρακτήρα της πόλης και στη σημασία προστασίας και ανάδειξής του. Οι προτεινόμενες ρυθμίσεις⁸⁴ συνομιλούν με τις τοπικές ιδιαιτερότητες και τις συνθήκες αναπτυξιακής εξέλιξης, χωρίς να προκαλούν ρωγμές στα τοπικά και υπερτοπικά δίκτυα δραστηριότητας, ή κρίσιμες παρεμβάσεις στον αστικό ιστό, όπως αλλαγές στον συντελεστή δόμησης, αποκλεισμό της λειτουργικής συνύπαρξης κατοικίας και βιοτεχνίας κ.λπ.

Η ενιαία θεώρηση του χώρου συμβάλλει στην κατανόηση της διαφοροποιημένης κατά τόπους έντασης της εκτεταμένης διασποράς παραγωγικών δραστηριοτήτων στις γειτονίες κατοικίας, ζήτημα το οποίο δημιουργεί ασυμβατότητες και εξειδικευμένες ανάγκες. Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με την αναζήτηση κατευθύνσεων αναβάθμισης του αστικού περιβάλλοντος σε σχέση με την υφιστάμενη λειτουργική δομή και τους τομείς κλειδί για την περιοχή, την προώθηση καλύτερων όρων συνύπαρξης των παραγωγικών δραστηριοτήτων με την κατοικία, ιδιαίτερα στις περιοχές στρατηγικής σημασίας για τις παραγωγικές δραστηριότητες του Δήμου, την παρακολούθηση των εξελίξεων, οδηγεί σε περαιτέρω εξειδίκευση των χρήσεων γης και σε σχεδιασμό

νέας χωρικής μονάδας, την οποία ονομάσαμε «χωρικό τομέα»⁸⁵. Στόχος, η πληρέστερη παρουσίαση των συνυπάρξεων και δυσλειτουργιών στον αστικό ιστό και ο σχεδιασμός ρυθμίσεων εξομάλυνσης – προσέγγιση, η οποία προϋποθέτει αναθεώρηση του ισχύοντος Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου και των αναπτυξιακών κατευθύνσεων στις οποίες αυτό στηρίζεται.

Με αυτήν την οπτική οι στρατηγικοί στόχοι αναβάθμισης του αστικού περιβάλλοντος σε μακροχρόνια αναπτυξιακή προοπτική εξειδικεύονται σε δέσμες μέτρων-ρυθμίσεων ήπιου χαρακτήρα για αντιμετώπιση προβλημάτων δυσλειτουργίας του χώρου, όπως η προστασία και ο εκσυγχρονισμός του πολυλειτουργικού χαρακτήρα του, η ενίσχυση της κοινωνικής και οικονομικής φυσιογνωμίας, η προστασία του παραγωγικού ιστού και της απασχόλησης στον δευτερογενή αλλά και τον τριτογενή τομέα, η αναβάθμιση του κεντρικού πυρήνα της περιοχής, η διατήρηση των όρων δόμησης, η αναδιάρθρωση έργων εξυγίανσης του πολεοδομικού ιστού σε σχέση με την ανάδειξη της φυσιογνωμίας των γειτονιών, η αναδιάρθρωση της κυκλοφορίας πεζών και οχημάτων. Οι φάσεις υλοποίησης επιτρέπουν τη σταδιακή πραγμάτωση προτεινόμενων έργων και ρυθμίσεων με παράλληλη άντληση πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων και παρακολούθηση – για να προστατευτούν η ιστορία του τόπου, οι μοναδικές ιδιομορφίες, η μεγάλη ζωτικότητα, η πολύπλοκη δυναμική. Ο σχεδιασμός συστήματος παρατήρησης των μεταλλαγών στις παραγωγικές δραστηριότητες και στο κτισμένο περιβάλλον δίνει τη δυνατότητα διαμόρφωσης επιλεκτικών ρυθμίσεων οι οποίες στηρίζουν μακροχρόνιο στρατηγικό αναπτυξιακό σχεδιασμό.

εμβαθύνοντας στις μικροκλίμακες

Εμβαθύνουμε στις συνιστώσες των διαδικασιών που διαμορφώνουν την πολυπλοκότητα εξέλιξης του αστικού τοπίου⁸⁶. Η έρευνά μας δείχνει σημαντικές αλλαγές στον μητροπολιτικό χώρο του Πειραιά να συναρτώνται με τον χαρακτήρα, τους μετασχηματισμούς, τη μετεξέλιξη των παραγωγικών δρα-

στηριοτήτων, τα δυναμικά οικονομικά δίκτυα που οι μετασχηματισμοί αυτοί διαμορφώνουν, την άρθρωσή τους με τη γεωγραφική μορφολογία, την κοινωνικο-χωρική ασυμμετρία⁸⁷. Παρατηρούμε και εδώ ιδιότυπη εικόνα χαρακτηριστικών και σχέσεων, καθώς και ιδιόρρυθμο τρόπο χωροθέτησης, σε συσχέτιση με τη διεύρυνση του υπερτοπικού χαρακτήρα, που καθιστούν τον υπό διαμόρφωση μητροπολιτικό χώρο ένα ακόμα εξαιρετικό παράδειγμα λειτουργικών διασυνδέσεων⁸⁸.

Εμβαθύνουμε⁸⁹ στη συνθετότητα συνάρθρωσης των δραστηριοτήτων με τον χώρο και τη δυναμική αναπτυξιακή εξέλιξη σε τοπικό και μητροπολιτικό επίπεδο. Εξελίσσουμε τον μεθοδολογικό προσανατολισμό. Ειδικά σχεδιασμένη απο-αθροιστική προσέγγιση και εκτενής έρευνα πεδίου αναζητούν την εξέλιξη της μορφολογίας της χωρικής ανάπτυξης. Την πολυσύνθετη διαμόρφωση πολλαπλών χωρικών συσπειρώσεων, «θυλάκων χωρικής εξειδίκευσης» με κλαδικές και λειτουργικές ιδιαιτερότητες, ενταγμένων σε ένα ενιαίο πλέγμα χωρικών και κοινωνικο-οικονομικών αλληλεξαρτήσεων. Θεώρηση, τη σημασία της οποίας έχουμε ήδη περιγράψει, η οποία μας επιτρέπει να διεισδύσουμε στην ουσία της δυναμικής, εδώ του αστικού χώρου, εξασφαλίζοντας, όπως θα δούμε παρακάτω, δυνατότητα ανάγνωσης και επιλογής δικτύων για υιοθέτηση πολυθεματικών πολιτικών με συναφή ή και συμπληρωματικά ζητήματα.

Οι επεξεργασίες μας αποδίδουν το πνεύμα της προσέγγισης και τις διαχρονικές κοινωνικο-χωρικές αλλαγές. Ειδικότερα, συνθέτουμε χωρική μορφολογία που βασίζεται σε χωρική ανάλυση χρήσεων κτιρίων και χωρικών ομάδων χρήσεων, παρουσιάζοντας ανάγλυφα τους τρόπους συνάρθρωσης μιας χρήσης με τις άλλες. Δηλαδή, η χωρική ανάλυση διαρθρώνει 'χωρικές ομαδοποιήσεις', «Χωρικές Ομάδες Χρήσεων»⁹⁰ –σύνολα οικοδομικών τετραγώνων– οι οποίες σχηματίζονται από τον 'χαρακτήρα' των 'χρήσεων κτιρίων' που κυριαρχούν στα οικοδομικά τετράγωνα – τις χωρικές ενότητες της ανάλυσης. Εμβαθύνουμε στις Χωρικές Ομάδες Χρήσεων ως προς την παρουσία/απουσία μιας χρήσης και τη συνάρθρωσή της με άλλες, τόσο σε κάθε οικοδομικό τετράγωνο όσο και στο σύνολο του Δήμου, αναλύοντας και συνθέτοντας τα ζητήματα χωρικής και λειτουργικής διάρθρωσης του Πειραιά ως ενιαίου συνόλου. Οι ομαδοποιήσεις αυτές, οι Χωρικές Ομάδες Χρήσεων, επιτρέπουν τη

διαχρονική διερεύνηση της πολυσημίας στην περιοχή. Χαρτογραφούν την πολυπλοκότητα του χώρου, τις τομές, τις συνέχειες/ασυνέχειες. Επιτρέπουν την ανάδειξη των τάσεων αλλαγής στην οργάνωση του χώρου⁹¹ (περιοχές με κυρίαρχη χρήση κατοικίας, εμπορίου, υπηρεσιών με ευρεία τριτογενοποίηση, με δυναμική οικιστική ανάπτυξη, συνύπαρξη κατοικίας με παραδοσιακές βιοτεχνικές μονάδες και εμπόριο κ.λπ.), την επιλογή αλληλουχίας θυλάκων χωρικής εξειδίκευσης, όπως περιγράφουμε παρακάτω, για περαιτέρω έρευνα της εξέλιξης των κρίσιμων ζητημάτων στους επιμέρους τόπους και τη διαμόρφωση πολιτικών, την εντέλει εμβάθυνση στις διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου⁹².

Η διαχρονική εικόνα⁹³ των Χωρικών Ομάδων Χρήσεων εντοπίζει ποιοτικές και ποσοτικές διαφοροποιήσεις⁹⁴. Οι χρήσεις οι οποίες αντιπροσωπεύουν τόσο το μεγαλύτερο μέρος των απογεγραμμένων χρήσεων όσο και τη μεγαλύτερη 'κινητικότητα' από πλευράς αλληλοδιαδοχής είναι οι χρήσεις κατοικίας, εμπορίου-υπηρεσιών και βιομηχανίας-βιοτεχνίας⁹⁵. Σημαντική διαπίστωση είναι η έντονη τάση αποβιομηχάνισης, η οποία παρατηρείται και εκδηλώνεται με τη σαφή μείωση των Χωρικών Ομάδων Χρήσεων, στις οποίες η βιομηχανία-βιοτεχνία είναι κυρίαρχη και αντικαθίσταται κυρίως από εμπόριο/υπηρεσίες ή και κατοικία. Η ανάλυση των δεδομένων δείχνει επίσης ότι η Χωρική Ομάδα Χρήσεων, στην οποία η κατοικία εμφανίζεται ως κυρίαρχη χρήση κτιρίων, υποχωρεί προς όφελος, κυρίως, του εμπορίου-υπηρεσιών⁹⁶. Μια νέα ομάδα χρήσεων εμφανίζεται, η οποία αναδεικνύει αφενός τη διείσδυση χρήσεων εμπορίου-υπηρεσιών σε ζώνες κατοικίας και αφετέρου την αντικατάσταση των βιομηχανικών-βιοτεχνικών χρήσεων⁹⁷.

Οι διαφοροποιήσεις αναδεικνύουν κρίσιμα ζητήματα και επιβεβαιώνουν την ανάγκη εμβάθυνσης σε «μικρο-τόπους», στους «θυλάκους χωρικής εξειδίκευσης». Πριν προχωρήσουμε στη χαρτογράφησή τους με έρευνα πεδίου, διευρύνουμε τη σύνθετη αυτή εικόνα με τις διακυμάνσεις στο απόθεμα κατοικιών⁹⁸, ως έναν επιπλέον σημαντικό δείκτη αλλαγών στην οργάνωση του χώρου. Η περαιτέρω σύνθεση νέων γεωγραφικών ενοτήτων με κριτήριο το σχετικό βάρος της παρουσίας των κτιρίων κατοικίας σε αυτές οδηγεί στις 'κύριες περιοχές κατοικίας' του Πειραιά⁹⁹, εκείνης δηλαδή της γεωγραφικής

ενότητας, στην οποία η παρουσία των κτιρίων κατοικίας είναι ιδιαίτερα αυξημένη. Εξετάζουμε περαιτέρω και χαρτογραφούμε για την ενότητα αυτή τη διακύμανση στο απόθεμα κατοικιών – εμφανίζονται διακριτές περιοχές στις οποίες το απόθεμα κατοικιών μειώνεται δραστικά¹⁰⁰ αλλά και περιοχές στις οποίες σημαντικά αυξάνεται¹⁰¹. Η διακύμανση αυτή σε συνδυασμό με τη διαχρονική αλληλοδιαδοχή των Χωρικών Ομάδων Χρήσεων επιτρέπει τον εντοπισμό ‘οριακών’ περιοχών, θυλάκων¹⁰², στους οποίους η χωρική ανάλυση εξειδικεύεται¹⁰³ περαιτέρω. Η αποδελτίωση, αξιολόγηση και επεξεργασία των πρωτογενών στοιχείων αναδεικνύει στους θυλάκους την ένταση της παρουσίας της κατοικίας, τη σύνθεση της ομάδας των κυρίαρχων διψήφιων οικονομικών κλάδων, τους κλάδους κλειδί. Οι κυρίαρχοι αυτοί οικονομικοί κλάδοι σε συνδυασμό με την ένταση συνύπαρξης με την κατοικία αξιοποιούνται ως διαφοροποιητικοί παράγοντες και οριοθετούν εντός των θυλάκων περαιτέρω υποπεριοχές¹⁰⁴ επιβεβαιώνοντας τη συνεχή διαμόρφωση συσπειρώσεων και συνεχειών/ασυνεχειών στον αστικό χώρο. Σε συνδυασμό με την πληθυσμιακή εξέλιξη, τα κύρια χαρακτηριστικά των οικοδομικών τετραγώνων, το πλήθος των διακριτών χρήσεων κτιρίων, το πλήθος ορόφων, την κατάσταση κτιρίων, τις χρήσεις/δραστηριότητες ισογείων και ορόφων, την αναλογία δομημένου χώρου προς αδόμητο, την κατάσταση οδοστρωμάτων, πεζοδρομίων, τον δημοτικό φωτισμό κ.λπ. συνθέτουμε αναπτυξιακή χαρτογράφηση της δυναμικής των τομέων οικονομικής δραστηριότητας, της εξέλιξης της φυσιογνωμίας των περιοχών, της ποιότητας του αστικού περιβάλλοντος, ερμηνεύοντας και αξιολογώντας κρίσιμα ζητήματα για τη διαμόρφωση εξειδικευμένων πολιτικών. Η συνθετική χωρική ανάλυση και απεικόνιση, η έρευνα πεδίου και τελικά η αναπτυξιακή χαρτογράφηση στους θυλάκους χωρικής εξειδίκευσης ενισχύουν την εικόνα ασύμμετρης αστικής ανάπτυξης. Αναδεικνύουν επέκταση του εμπορικού και επιχειρηματικού κέντρου, διάχυση τριτογενών δραστηριοτήτων, προσέλκυση δραστηριοτήτων υπερτοπικού χαρακτήρα, με μεγεθυντική επιρροή στην οικονομία των περιοχών, αλλά και συρρίκνωση των περιοχών κατοικίας, διαφοροποίηση στα κοινωνικά χαρακτηριστικά των τοπικών νοικοκυριών, υποβαθμισμένες γειτονιές.

Η αρθρωτή μεθοδολογική προσέγγιση είναι ένα καινοτόμο δυνάμει εξελισσόμενο εργαλείο ανάγνωσης και κατανόησης του αστικού χώρου¹⁰⁵. Ο σχεδια-

σμός της μεθοδολογικής διαδρομής σε χώρο ενιαίο, με ‘κύτταρο’ το οικοδομικό τετράγωνο με τα αναπτυξιακά πρόσημά του, και η περαιτέρω εμβάθυνση στη σύνθεση/συνθέσεις πλέγματος θυλάκων με πολλαπλές επιλογές παραμέτρων και απεικονίσεων, προσδίδουν στην προσέγγιση διαχρονικές δυνατότητες ερμηνείας και διατύπωσης νέων ερωτημάτων, στηρίζουν πολυτομεακές κατευθύνσεις πολιτικής. Σε υποστήριξη του ρόλου του Δήμου και της συμμετοχής των πολιτών στις αναπτυξιακές επιλογές διαμορφώσαμε πλέγμα δεικτών και βάση δεδομένων, συγκροτημένων σε αρμονία με τον ερευνητικό προσανατολισμό και σε διασύνδεση με σύστημα γεωγραφικών πληροφοριών, διασφαλίζοντας ευελιξία στις επιλογές προσδιορισμού και χαρτογράφησης χωρικών ενοτήτων με συναφή ή και διαφορετικά προβλήματα¹⁰⁶. Επικαιροποιημένες απεικονίσεις με πρόσβαση από υπολογιστές στα νοικοκυριά, στον Δήμο ή αναρτημένες σε δημόσιο χώρο, δίνουν στους πολίτες άμεση, ζωντανή και τεκμηριωμένη εικόνα για τη γειτονιά τους και την περιοχή.

Σε συνθήκες κοινωνικά εξελιγμένες οι τοπικές κοινωνίες θα μπορούν να επιλέγουν ζητήματα που θεωρούν ότι διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη συνάρθρωση της εξεταζόμενης πραγματικότητας και χρειάζονται σχεδιασμό και διαχείριση, όπως οι οικονομικές δραστηριότητες, η απασχόληση, η ανεργία, η φτωχοποίηση νοικοκυριών, η συρρίκνωση της κατοικίας, η ποιότητα του αστικού τοπίου. Νέοι συσχετισμοί παραμέτρων θα μπορούν να επιλέγονται και να χαρτογραφούνται με ποικίλους συνδυασμούς αναπτυξιακών απεικονίσεων για τους ίδιους ή και άλλους θυλάκους χωρικής εξειδίκευσης σε καλειδοσκοπική ανάγνωση της πραγματικότητας και σύνθεσης πολιτικών. Η προσέγγιση, σε περιβάλλον συναινετικών διαδικασιών, επιλογών και προτεραιοτήτων, συμβάλλει ουσιαστικά στην κατανόηση των ζητημάτων και την υιοθέτηση ισχυρών σχεδιαστικών βημάτων με κοινωνικο-χωρική αναφορά.

III. Το περιεχόμενο της απεικόνισης. Η αξιολόγηση της εξέλιξης

Το περιεχόμενο και ο προσανατολισμός των απεικονίσεων έχουν ιδιαίτερη σημασία. Γνωρίζουμε ότι βαδίζουμε σε κενό δημοκρατίας, με ελλείμματα ουσιαστικής κοινωνικής συμμετοχής στον σχεδιασμό. Πιστεύουμε επίσης ότι συμμετέχουμε στην αποδοχή άλλης από την τρέχουσα λογικής. Βασιζόμαστε στην ευαισθησία μας για να ερμηνεύσουμε τις εισροές από την επαφή μας με τον 'χώρο', τους φορείς και τον κόσμο.

Με αυτήν την οπτική συνθέτουμε για τις περιοχές που μελετάμε δυναμική αναπτυξιακή εικόνα. Σε συνάρτηση με αυτή σχεδιάζουμε εξειδικευμένα για κάθε περιοχή εφαρμογή λογισμικού¹⁰⁷ με στόχο να συγκροτήσουμε ένα σύστημα παρατήρησης, ένα παρατηρητήριο¹⁰⁸. Τα παρατηρητήρια στοιχειοθετούν μητρώο τεκμηρίωσης, καταγράφουν, αποθηκεύουν και απεικονίζουν με δυναμικό τρόπο, μέσω της ειδικής αυτής εφαρμογής, χωρικά προσδιορισμένες αναπτυξιακές παραμέτρους συγκροτημένες σε αρμονία με τον ερευνητικό προσανατολισμό, την οπτική της εμπειρίας και των εισροών που αποκομίζουμε από τις συναφείς έρευνες πεδίου. Η εφαρμογή, αναπόσπαστο κομμάτι των ερευνητικών έργων, καθιστά τη συνεχή παρατήρηση της εξέλιξης των αναπτυξιακών χαρακτηριστικών ισχυρή και αξιόπιστη, στηρίζοντας την ανάδειξη και σύνθεση κρίσιμων ζητημάτων με τρόπο απλό, πρακτικό και λειτουργικό. Διαθέτει λειτουργίες απεικόνισης δεδομένων σε γεωγραφικές συντεταγμένες, χρησιμοποιώντας εξειδικευμένο γεωγραφικό λογισμικό GIS και, επιπλέον, απλό και φιλικό προς τον χρήστη διαδραστικό περιβάλλον εισαγωγής και ενημέρωσης δεδομένων μέσω ενός κοινού φυλλομετρητή (web browser). Οι σχεσιακές βάσεις δεδομένων συγκροτημένες ευέλικτα επιτρέπουν τη δυναμική ενημέρωση με νέα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά και τη δυνατότητα απεικόνισής τους σε γεωγραφικό χάρτη.

Η λειτουργία και διαχείριση παρατηρητηρίου, με προϋποθέσεις διαύγειας και με την οπτική των προσδοκιών των επιμέρους κοινωνικών σχηματισμών μπορεί

να έχει καθοριστική σημασία για την αξιολόγηση της αναπτυξιακής πορείας, της αποτελεσματικότητας των αναπτυξιακών πολιτικών, μέτρων και δράσεων, τη σημασία και τις επιπτώσεις της γενικότερης συγκυρίας. Στον Πειραιά το υλοποιήσαμε πιλοτικά και εκπαιδεύσαμε ομάδα νέων στελεχών του Δήμου να το διαχειριστεί, με την οποία είχαμε ιδιαίτερα εποικοδομητική και ζωντανή συνεργασία. Η λειτουργία του, όπως έχουμε ήδη τονίσει¹⁰⁹, δίνει τη δυνατότητα στον πολίτη να παρακολουθεί τις εξελίξεις στη γειτονιά του, τις αλλαγές που απορρέουν από τις ενέργειες του Δήμου.

Με ποιες προϋποθέσεις ένα σύστημα παρατήρησης μπορεί να αποβεί σημαντικό αναπτυξιακό εργαλείο; Οι επιλογές απεικόνισης είναι βασική προϋπόθεση. Η επιλογή κριτηρίων και δεικτών που απορρέει από εξελισσόμενη σύνθεση αναπτυξιακής εικόνας και συναφών με αυτή ζητημάτων και προοπτικών έχει επομένως πολιτική και ιδεολογική σημασία και ισχύ. Οι προσεγγίσεις που υιοθετούμε στα ερευνητικά έργα που περιγράφονται παραπάνω, η εμβάθυνση στις χωρικές μικροκλίμακες σε ενιαίο χώρο, αναδεικνύουν τις αλληλεξαρτήσεις, τις ιδιαιτερότητες των περιοχών, τις ιδιαίτερες χωρο-κοινωνικές συναρθρώσεις, τους θυλάκους. Αναδεικνύουν τη θραυσματικότητα των περιοχών. Η επιλογή δεικτών οδηγεί στη σύνθεση πολλαπλών εικόνων και όψεων ανάπτυξης στους ίδιους αλλά και σε νέους θυλάκους χωρικής εξειδίκευσης, ευελιξία στη συγκρότηση δικτύων απεικόνισης και στρατηγικής σε περισσότερες από μία περιοχές. Εφόσον βέβαια υπάρχει η δυνατότητα, οι πρακτικές, η κουλτούρα επικοινωνίας και η σύνθεση της πληροφορίας, η ενήμερη συνέχιση της παρατήρησης αναδεικνύει τις εξελίξεις στα ζητήματα που αφορούν το εισόδημα και την ποιότητα ζωής των κατοίκων, τα διαρθρωτικά ζητήματα στις αγροτικές περιοχές, τους μετασχηματισμούς στο αστικό και μητροπολιτικό τοπίο, συμβάλλει στην ερμηνεία, θέτει ακόμα βάσεις για νέα σύγχρονη διοικητική αναδιοργάνωση με αναπτυξιακό προσανατολισμό.

Πριν ‘εγκαταστήσουμε’ λοιπόν παρατηρητήρια στον ελληνικό χώρο και εν συνεχεία εκκινήσουμε συνεργασίες και χρηματοδοτήσεις για συμμετοχή σε ‘καταγραφές’, χρειαζόμαστε χωρο-κοινωνικές εικόνες συμβατές με αναπτυξιακό όραμα, με ισονομία και ενίσχυση της ποιότητας ζωής, βασισμένες στις ιδιαιτερότητες, τις ιδιομορφίες των τόπων, τις προσδοκίες των κατοίκων.

Χρειαζόμαστε εικόνες με διαχρονική δυνατότητα μετάλλαξης, φιλικές με την ιστορία των τόπων. Εικόνες που οδηγούν σε πολιτικές προσανατολισμένες στην αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού, την ενίσχυση της ικανότητας των κοινωνικών χώρων στην ύπαιθρο και την πόλη, ώστε να ανταποκριθούν με καινοτόμους και ιδιαίτερους τρόπους στις τεχνολογικές και αναπτυξιακές εξελίξεις. Θα μπορούσαμε να τις συνθέσουμε με τη δύναμη των συνεργειών, με τη βοήθεια της τεχνολογίας και της ψηφιοποίησης, σε ιδεολογικό και επιχειρησιακό φάσμα. Και τότε, ναι, πράγματι, θα είχε νόημα να υπάρχουν ελληνικά παρατηρητήρια, να συμβάλλουν στην αξιολόγηση των εγγενών εξελίξεων, να συμμετέχουν σε διεθνή και ευρωπαϊκά δίκτυα και τράπεζες πληροφοριών μεταφέροντας εμπειρία και καινοτόμες απόψεις και θέσεις. Δεν χρειαζόμαστε παντός καιρού συλλογή δεδομένων. Χρειαζόμαστε πληροφορία σε συνδυασμό με όραμα, με πολιτικές σύνθεσης και εξέλιξης των επιμέρους χωρο-κοινωνικών όψεων, θέμα που οι διεθνείς οργανισμοί δεν φαίνεται να αναγνωρίζουν αλλά ούτε οι εθνικοί φορείς να υιοθετούν. Και αυτό γιατί η συνήθης συσσώρευση και υιοθέτηση δεικτών επιλεγμένων σε γενικό επίπεδο ενδιαφέροντος δεν αρκεί, τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Παραδείγματος χάρη, προγράμματα που στοχεύουν στη διάρθρωση στρατηγικής για τη δημιουργία υποδομής πληροφόρησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο και σε σχεδιασμό ερευνητικών εργαλείων κατάλληλων για παραγωγή συγκριτικής πληροφορίας, δεν εμβαθύνουν στις ιδιαιτερότητες και στα ζητήματα που εξελίσσονται στις χώρες των σχετικά λιγότερο ισχυρών 'συμμάχων'. Οι προδιαγραφές, σχεδιασμένες από χώρες που έχουν τη δύναμη της πρωτοπορίας στην έρευνα και την τεχνολογική εξέλιξη, εναρμονίζονται με την οπτική της δικής τους αναπτυξιακής εμπειρίας και λογικής.

Στο πανεπιστήμιο οι θέσεις αυτές έδωσαν τη δυνατότητα ανταλλαγής απόψεων, ενίσχυσαν τη σημασία προσανατολισμών και πειραμάτων στην έρευνα, αποτέλεσαν θέματα ανταλλαγής απόψεων με τους σπουδαστές στις προπτυχιακές και μεταπτυχιακές σπουδές – η παρουσία και συμμετοχή τους οδήγησε σε συναρπαστικά αποτελέσματα και σκέψεις¹¹⁰. Δεν αρκεί όμως να παραμένουν εντός των ακαδημαϊκών 'τειχών', παρ' όλη την ευαισθησία που μπορεί να υπάρχει για την κατανόηση των πραγματικών αναγκών και την υποστήριξη των θέσεων των πολιτών. Θα έχει αναπτυξιακό νόημα και αποτέλεσμα αν οι

επιλογές προέρχονται από ουσιαστικές συμμετοχικές διαδικασίες, αν η σύνθεσή τους διαμορφώνει όχι κατ' ανάγκη ενιαία πολιτική αλλά ποικιλία πολιτικών στους διαφορετικούς τόπους. Αν δημοκρατικοί διάυλοι και διαδικασίες συλλογικής δράσης οδηγούν με δυναμικό τρόπο στην άρση της ρυθμιστικής οπτικής, στην ανάδυση του ποικιλόμορφου χωρο-κοινωνικού πλέγματος δραστηριοτήτων, αντιφάσεων, προσδοκιών. Και σε προσδοκία πέραν των δυνατοτήτων της τωρινής πραγματικότητας αν νέοι θεσμοί, νέες πρακτικές, διαφορετική κουλτούρα και άλλου περιεχομένου και αισθητικής αναπτυξιακός λόγος υιοθετήσουν την αντίληψη της ουσιαστικής συμμετοχής και της πολυσημίας του ενιαίου χώρου για το σύνολο της Ελλάδος.

IV. Ανάσυρση θεσμών

ένα πείραμα κοινωνικής αλληλεγγύης

Χρειαζόμαστε πειράματα; Ο σχεδιασμός της ανάπτυξης έχει ανάγκη δημόσιου χώρου, ελεύθερης σκέψης, συλλογικής δράσης. Έχει ανάγκη δημοκρατίας και γνώσης¹¹¹. Συνεχίσαμε την προσπάθεια με μεγαλύτερες φιλοδοξίες, εμβαθύνουμε σε όψεις κατανόησης και ενίσχυσης της συμμετοχικής επικοινωνίας συμβάλλοντας στη σύνθεση αναπτυξιακής αφήγησης από συνεργατικές μορφές τοπικής ανάπτυξης στον Δήμο Αυλώνας. Σε εποχή κρίσης αναζητήσαμε διαύλους, διαδικασίες και θεσμούς, για να αποκτήσουν φωνή, αξιόπιστη ενημέρωση και βήμα διαλόγου οι πολίτες. Ελπίζουμε ότι υπάρχουν διέξοδοι για την ανάπτυξη δημοκρατικών θεσμών, την προστασία των οραμάτων, των προσδοκιών, των πρακτικών που υιοθετούν¹¹². Υποθέτουμε ότι με συνεργατική δράση μπορούμε να βρούμε ανταπόκριση στα πολύπλοκα προβλήματα που αναδεικνύει η τρέχουσα πραγματικότητα. Αναρωτιόμαστε τέλος μήπως θεραπεύοντας τον δημόσιο διάλογο μπορούμε να αναμένουμε και θεραπεία στη συλλογική δράση¹¹³.

Σε συνεργασία με τον Δήμο Αυλώνας και τους κατοίκους οραματιστήκαμε τη συγκρότηση χώρου δημόσιου διαλόγου. Κεντρική ιδέα του πειράματος η σύνθεση αφήγησης, ως βάσης διαλόγου, ανοικτής σε διαχρονική διαμόρφωση σεναρίων για το σύνολο των αναπτυξιακών θεμάτων και κυρίως για ενίσχυση της κοινωνικής αλληλεγγύης. Για να παραμένει το υπό διαμόρφωση περιβάλλον ευαίσθητο στην ενεργοποίηση και τον μετασχηματισμό των απόψεων της τοπικής κοινωνίας με διαδικασίες πολιτικών λειτουργιών¹¹⁴, προτείναμε τη σύσταση ενός μόνιμου χώρου διαβούλευσης και επικοινωνίας. Ονομάσαμε τον νέο θεσμό Αναπτυξιακό Συμβούλιο¹¹⁵. Προτείναμε, επίσης, τη λειτουργία Αναπτυξιακής Επιχείρησης στον Δήμο με τη συμμετοχή πολιτιστικών συλλόγων, επαγγελματιών και φορέων¹¹⁶, θεωρώντας ότι οι συμμετοχικές διαδικασίες είναι καθοριστικής σημασίας και στην υλοποίηση των αναπτυξιακών επιλογών, εισήγηση η οποία δεν έγινε αποδεκτή. Τεκμηριώσαμε τον δημόσιο

διάλογο αξιοποιώντας ειδικά σχεδιασμένη μεθοδολογία παρατήρησης¹¹⁷ της κοινωνικο-χωρικής εξέλιξης, υπό το πρίσμα κρίσιμων παραμέτρων. Και τέλος, αναζητήσαμε 'αθέατες' όψεις της κοινωνικής συγκρότησης με την υλοποίηση πειραματικού πλαισίου συμμετοχής με πρωταγωνιστές τα παιδιά, αναδεικνύοντας και ενεργοποιώντας αφανή πολιτισμικό πλούτο που συχνά μένει στο περιθώριο της σκέψης και των ενεργειών μας¹¹⁸.

Η εκκίνηση της συζήτησης για την αναπτυξιακή αφήγηση και η επικοινωνία μας με τον κόσμο ξετύλιξαν ένα πλέγμα θεμάτων αιχμής, ευέλικτων σε αλλαγές και προσδιορισμό προτεραιοτήτων, στο σύνολο του Δήμου και στην ευρύτερη περιοχή, για τα οποία η έρευνά μας έδειξε ότι οι κάτοικοι ενδιαφέρονται. Όπως το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον, η οικιστική φυσιογνωμία, το εσωτερικό υδάτινο πλέγμα και οι συναφείς με αυτό δραστηριότητες, οι νέες μορφές επιχειρηματικότητας, η τουριστική δραστηριότητα στα παράλια, ως άξονες εξωστρεφούς δυναμισμού¹¹⁹.

Διαπιστώσαμε ζωντανό ενδιαφέρον, παρά τις παρωχημένες αγκυλώσεις κομματικών πιέσεων. Αξιολογώντας την προσπάθεια σήμερα βλέπουμε ότι οι διαδικασίες επικοινωνίας που σχεδιάσαμε έδωσαν τη δυνατότητα να εκδηλωθεί η ανάγκη για ανταλλαγή απόψεων, για συνεννόηση, για κοινωνική αλληλεγγύη. Οι δημόσιες συζητήσεις, οι συζητήσεις με το Δημοτικό Συμβούλιο, με το προσωπικό του Δήμου, οι συζητήσεις στα χωριά, με τα τοπικά συμβούλια, με τους πολιτιστικούς φορείς, τους επιχειρηματίες, την εκπαιδευτική κοινότητα, οι συναντήσεις των κατοίκων με τον δήμαρχο, το ενδιαφέρον των εθελοντικών ομάδων, το ενδιαφέρον και η αγάπη των παιδιών για την περιοχή έδειξαν ανθρώπινο πλούτο, γνώση και κουλτούρα, που θα μπορούσε να στηρίξει την προσπάθεια, αλλά που παραμένει εν πολλοίς αναξιοποίητη.

Ο Δήμος θεσμοθέτησε τη συγκρότηση του Αναπτυξιακού Συμβουλίου ως θεσμού διαβούλευσης¹²⁰. Η πρωτοβουλία, με συμμετοχή όλων των τοπικών φορέων¹²¹, ξεκίνησε και λειτούργησε με καλούς οiwονούς για ενίσχυση της δημόσιας συζήτησης ως προς τις αναπτυξιακές επιλογές, πρωτοποριακό βήμα για την περιοχή. Παράλληλα με τις ενθαρρυντικές αισιόδοξες όψεις, δυσκολίες διαφαίνονται στον ορίζοντα, καθοριστικής τελικώς σημασίας στην εξέλιξη

του πειράματος. Ελλείμματα επικοινωνίας με τις κοινότητες, περιορισμένη κινητοποίηση των υπαλλήλων του Δήμου, δυσκολία αποδοχής της έννοιας της ‘προτεραιότητας’¹²² ως θέματος στρατηγικής σημασίας στις αναπτυξιακές επιλογές. Η δυσκολία αυτή φαίνεται να απορρέει από την τρέχουσα πρακτική και λογική με την οποία τα θέματα κρίνονται και διαμορφώνονται ‘εκτός περιοχής’ συχνά με προσωπικές και πολιτικές δικτυώσεις. Η παρουσίαση μιας άλλης στρατηγικής δεν είναι εύκολα αποδεκτή. Παρά τις προθέσεις να τεθούν κύρια αναπτυξιακά θέματα, στην πλειονότητά τους οι παρεμβάσεις και η ανταπόκριση στις δημόσιες συζητήσεις είχαν ως επίκεντρο ενδιαφέροντος τους κανονισμούς λειτουργίας, τη σχέση του υπό υιοθέτηση Αναπτυξιακού Συμβουλίου με το Δημοτικό Συμβούλιο, την αποτελεσματικότητα των δράσεων του Δήμου, τα θέματα αρμοδιότητας και αυτοτέλειας του Δήμου κ.λπ. Στάσεις που ίσως οφείλονται σε έλλειψη παράδοσης και πρακτικής, σε επιφυλακτικότητα, σε ανίχνευση της νέας κατάστασης, όταν ο διάλογος καταγράφεται σε δημόσια σφαίρα και θεσμοθετείται εγκαταλείποντας το σύνθετο πλαίσιο επικοινωνίας. Λόγοι που δεν συνέβαλαν στη διατήρηση του θεσμού, σε συνδυασμό με τον δισταγμό των ίδιων των τοπικών φορέων να διεκδικήσουν τη συμμετοχή τους, να τον καταστήσουν πραγματικό χώρο τοπικής διαβούλευσης, με αποτέλεσμα, όπως φαίνεται, τη σταδιακή μετατροπή του σε συμμετοχικό χώρο αντιπολίτευσης¹²³.

Το πείραμά μας αναπτύσσει συνιστώσες διαλόγου και με το μεταγενέστερο θεσμικό περιβάλλον – το εννοιολογικό ιδεολογικό περιεχόμενό του όμως σε διάσταση με τις καθολικές, ομοιογενείς σχεδιαστικές πρακτικές των ρυθμίσεων. Από την περίοδο που σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε, το θεσμικό πλαίσιο της αυτοδιοίκησης έχει προχωρήσει σε καινοτόμες νομοθετικές ρυθμίσεις¹²⁴. Με το Πρόγραμμα ‘Καλλικράτης’¹²⁵, συγκροτείται για πρώτη φορά Δημοτική Επιτροπή Διαβούλευσης σε Δήμους άνω των 10.000 κατοίκων¹²⁶. Οι συμμετοχικές διαδικασίες και η έννοια της συμμετοχής στη διακυβέρνηση προβλέπονται περαιτέρω στο Πρόγραμμα ‘Κλεισθένης Ι’¹²⁷, όπου συγκροτείται Δημοτική Επιτροπή Δημόσιας Διαβούλευσης σε πληθυσμιακά μικρότερους Δήμους, άνω των 5.000 κατοίκων. Για μια πληθώρα κοινωνικο-πολιτικών λόγων η νομοθετική πρόβλεψη της Δημοτικής Επιτροπής Δημόσιας Διαβούλευσης φαίνεται να λειτουργεί περισσότερο ως προσπάθεια συμβουλευτικής στήριξης της δράσης

της δημοτικής αρχής παρά ως συνδιαμόρφωση αναπτυξιακών πρωτοβουλιών, όπως είχαμε οραματιστεί. Ενδέχεται επομένως η συμβολή των πολιτών να μη λαμβάνεται ουσιαστικά υπόψη στη διαμόρφωση των αποφάσεων.

Ιδιαίτερη σημασία στον αποκεντρωμένο σχεδιασμό δίνεται περαιτέρω και με τις ολοκληρωμένες χωρικές επενδύσεις¹²⁸, ενισχύοντας την εταιρική σχέση και την πολυεπίπεδη διακυβέρνηση¹²⁹. Η προσπάθεια έχει ξεκινήσει και υλοποιείται με κεντρικές οδηγίες, συσσωρευτικά μέσω του ΕΣΠΑ, σε συντεταγμένο βηματισμό με την πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι πρώτοι οιωνοί, όπως θα έπρεπε να είναι αναμενόμενο, έχουν εμφανιστεί. Η επίσημη άποψη αντιμετωπίζοντας το θέμα με επιχειρησιακή λογική διαπιστώνει ότι ένας συνδυασμός παραγόντων, ανάμεσα στους οποίους και η πολυπλοκότητα των προγραμμάτων, επηρεάζει αρνητικά τον σχεδιασμό και την εφαρμογή τους στην Ελλάδα. Οι φορείς φαίνεται ότι δεν έχουν την ικανότητα να εφαρμόσουν ολοκληρωμένα σχέδια, θέμα που οδηγεί σε μεγάλες καθυστερήσεις και 'αδράνεια'. Αναζητείται λοιπόν λύση ως προς την ενίσχυση των ικανοτήτων των φορέων για τη διαμόρφωση και υλοποίηση προτεραιοτήτων σε τοπικό επίπεδο και τον σχεδιασμό πολιτικής που ανταποκρίνεται καλύτερα στις τοπικές ιδιαιτερότητες¹³⁰. Παράλληλα, και παρ' όλα αυτά, ζητείται μηχανισμός παρακολούθησης και αξιολόγησης της υλοποίησης με διαχρονική βάση αξιόπιστων στοιχείων, διασφάλιση συστηματικής συνεργασίας και αλληλοενθέρωσης εμπλεκόμενων φορέων, έρευνες πεδίου για καταγραφή αλλαγών στις αντιλήψεις, πρακτικές και προοπτικές των συνεργαζόμενων μερών¹³¹.

Σε κενό της εμπειρίας των τόπων και με διαχρονικά διαμορφωμένη γενική συνθήκη πολιτικής αδυναμίας και υστέρησης, ο επίσημος λόγος συνιστά να εξεταστούν τα διαφοροποιημένα σημεία εκκίνησης για ολοκληρωμένη προσέγγιση και ο βαθμός στον οποίο τα νέα προγράμματα μπορούν να στηριχθούν σε υπάρχουσες πρακτικές ή συνιστούν εντελώς νέες παρεμβάσεις¹³². Είναι λοιπόν λογικό να υποθέσει κανείς ότι οι υπό διαμόρφωση αλλά και οι παλαιότερες εδραιωμένες συνθήκες σε συνδυασμό με την πίεση της χρηματοδότησης δεν αποκλείουν την πιθανότητα να ακολουθηθούν για μια ακόμα φορά οι δοκιμασμένες, κεντρικά κατευθυνόμενες σχεδιαστικές πρακτικές.

Δεδομένης της κοινωνικο-πολιτικής διαδρομής της χώρας, των πρακτικών της διοίκησης και της αυτοδιοίκησης, ο προβληματισμός συνήθως απευθύνεται σε ρυθμίσεις, διαδικασίες και τρόπους με τους οποίους δύναται να γίνει σταδιακά η μετάβαση από τη νομοθετική πρόβλεψη σε νέες κοινωνικές πρακτικές, ώστε να αμβλυνθεί η διάσταση ανάμεσα στον αναπτυξιακό λόγο, περιγραφικής συνήθως αυστηρότητας στόχων και σχεδιαστικών βημάτων, και στην πραγματικότητα. Εύλογο, αν θεωρηθεί το θέμα από κεντρική οπτική, παρ' όλο που το νεοφιλελεύθερο περιβάλλον σε συνδυασμό με την προϊστορία του αναπτυξιακού σχεδιασμού στην Ελλάδα δεν διευκολύνουν την υπόθεση ότι θα υπάρξει εξέλιξη αντιλήψεων και προοπτικών προς έναν κοινωνικά δημοκρατικότερο και αποτελεσματικότερο εθνικό σχεδιασμό.

Υποστηρίζουμε, λοιπόν, ότι ο προβληματισμός θα έπρεπε να εστιάζει στις διαδικασίες και στους τρόπους με τους οποίους ο αναπτυξιακός λόγος και οι νομοθετικές ρυθμίσεις δύνανται να συνθέτουν τα οράματα, τις απόψεις, τα σχέδια, όπως αυτά διαμορφώνονται στους κοινωνικούς σχηματισμούς στα χαμηλότερα επίπεδα συγκρότησης του χώρου, με την ελπίδα ότι τα τελευταία θα μπορέσουν να κατακτήσουν πολιτική δύναμη και να αναλάβουν το βάρος της δημοκρατικής αλλαγής. Επανερχόμαστε στο θεωρητικό ζήτημα της έννοιας και σπουδαιότητας της 'μονάδας' και του ρόλου της μέσα στην 'ολότητα' όσο και στην έννοια της μονάδας ως συνόλου αυτοδύναμου. Θεώρηση άλλη από την επίσημη λογική και τις διαχρονικές πρακτικές¹³³. Η βιβλιογραφία, οι διεθνείς συνεργασίες και παραδείγματα μας κατατοπίζουν για όψεις της συζήτησης, δεν βοηθούν όμως ιδιαίτερα στην υλοποίηση¹³⁴. Η διαχρονική έλλειψη συμμετοχής, η απουσία πολιτικής δύναμης σύνθεσης, έκφρασης, διεκδίκησης, οραμάτων, στόχων, σχεδίων, πρόκειται για ιστορικά εδραιωμένο πολιτισμικό έλλειμμα κουλτούρας, πολιτικής ελευθερίας, ελευθερίας έκφρασης, που θα μπορούσε να βελτιωθεί σε επόμενες γενιές αν υπάρξουν πρωτοποριακές τομές στην εκπαίδευση, αν αλλάξουν οι πολιτικές συγκυρίες, αν σε συνάρτηση με αυτά το θεσμικό και επιχειρησιακό πλαίσιο γίνει απλούστερο και περισσότερο άμεσο δίνοντας ευελιξία και δυνατότητες αληθινού σχεδιασμού και πρωτοβουλιών στους επιμέρους κοινωνικούς σχηματισμούς.

Ίσως μια πληθώρα πειραμάτων –όπως αυτό που περιγράφουμε παραπάνω– και η αξιολόγησή τους σε διαφοροποιημένες τοπικές συνθήκες με διαφορετικά επίπεδα ωριμότητας, ετοιμότητας και δυναμισμού των πολιτών, των αιρετών και των συλλογικοτήτων κατά τόπο, θα συνέθετε διαφορετικές όψεις και δυνατότητες συμμετοχής εμπλουτίζοντας το περιεχόμενο των πρακτικών και πολιτικών με νέες εμπειρίες.

διευρύνοντας τον διάλογο

Η ερευνητική δραστηριότητα, ενισχύοντας τη δημιουργία χώρων επικοινωνίας, επεκτάθηκε με πειραματική διαδικασία σε σχολεία της Αθήνας και του Δήμου Αυλώνας. Εδώ, η υιοθέτηση εναλλακτικής θεώρησης της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στηρίζει τις ιδέες των παιδιών, ενδυναμώνει την αυτοπεποίθησή τους, ενισχύει τη θέλησή τους για δράση¹³⁵.

Σχεδιάσαμε ένα πείραμα με τα παιδιά της ε' τάξης του 89ου ολοήμερου Πειραματικού Δημοτικού Σχολείου και της δ' τάξης του 36ου ολοήμερου Δημοτικού Σχολείου Αθηνών. Η αλληλουχία των συμμετοχικών βημάτων της έρευνας δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά να φωτογραφίζουν τη γειτονιά, να 'συνθέτουν εικόνες', να κωδικοποιούν ιδέες, να διαμορφώνουν όραμα για το μέλλον, να προτείνουν δράσεις, ακόμα και να αξιολογούν το πρόγραμμα. Η σπειροειδής¹³⁶ ερευνητική διαδικασία κινείται μεταξύ σχεδιασμού–δράσης–παρατήρησης–στοχασμού, οδηγεί σε ενίσχυση της δράσης, σε σταδιακή μετατόπιση από άρνηση των παιδιών και αδυναμία να εκφράσουν κριτική σκέψη, σε διάθεση συμμετοχής σε διάλογο για την πόλη, σε ικανότητα να συνθέσουν ολοκληρωμένη άποψη, να εκφράσουν το όραμά τους, να κινητοποιηθούν για να το υποστηρίξουν.

Είναι ενδεικτικό και ενθαρρυντικό ότι σε ολοκλήρωση της έκφρασης των βιωμάτων, συναισθημάτων και αντιλήψεών τους, συνέθεσαν έκδοση¹³⁷ με τις ιδέες τους και παρουσίαση της εμπειρίας τους με θεατρική παράσταση.

Έμαθα πως μπορώ να λέω τη γνώμη μου. Και πως μπορώ να κάνω κάτι γι' αυτό, Χρυσάνθη, στ' Δημοτικού.

Στοχεύσαμε περαιτέρω¹³⁸ σε συσώρευση εμπειρίας σχεδιάζοντας τη δράση 'Ο τόπος των ονείρων μου', με συμμετοχή των παιδιών γ', δ', ε', στ' τάξεων των δημοτικών σχολείων του Δήμου Αυλώνας και σε σχέση με τη διατύπωση απόψεων και προσδοκιών για την περιοχή.

Η αξιολόγηση του πειράματος¹³⁹, κρίνοντας από τις αφηγήσεις, δείχνει ότι τα παιδιά διαθέτουν κρίση και συναισθήματα για τη διαμόρφωση κοινοτικής ταυτότητας, έχουν ενσωματωθεί στην κοινότητα, συνδέονται με το περιβάλλον, μετακινούνται ελεύθερα στον δημόσιο χώρο, έχουν κυρίαρχο συναίσθημα αγάπης και περηφάνιας για τον τόπο τους. Η διατύπωση του λόγου τους –σε ψήγματα σήμερα– είναι δυναμική, εκφράζουν τις ανάγκες τους προς τους ενήλικες και τις απόψεις τους με αυτοπεποίθηση. Πλούσιες ιδέες για τον τόπο τους, διαυγές και πολυδιάστατο όραμα για το μέλλον.

Περισσότερα πειράματα¹⁴⁰ σχεδιασμένα σε θεματικά δίκτυα στο σύνολο της χώρας αλλά και εξειδικευμένα κατά 'τόπους', σε γειτονιές στο αστικό περιβάλλον και στην ύπαιθρο, σε συνδυασμό με διαχρονική αξιολόγηση, θα μπορούσαν να δώσουν μεγαλύτερη και ολοκληρωμένη εικόνα του ζητήματος. Το πώς ο ευαίσθητος πληθυσμός στις αρχικές πύλες της ζωής αντιλαμβάνεται και βιώνει τον χώρο όπου ζει είναι κρίσιμο όχι μόνο για σκέψεις στη διαμόρφωση χωρικών πολιτικών αλλά και για την προώθηση δημιουργικότερης εκπαίδευσης.

Ακόμα μου αρέσει στο χωριό μου ότι είμαστε όλοι ενωμένοι, κορίτσι 10 ετών, Οκτωινιά.

Εκείνο όμως που θέλω περισσότερο είναι οι άνθρωποι που έχουν φύγει για δουλειές στις πόλεις, κυρίως στην Αθήνα, να ξαναγυρίσουν στον τόπο τους να εργαστούν εδώ, να γεμίσει με ζωή το χωριό μας, κορίτσι 10 ετών, Δάφνη.

Είμαι μόλις 10 χρονών και αγαπώ πολύ τον τόπο που ζω. Εγώ και οι φίλοι

μου θα προσπαθήσουμε να φτιάξουμε ό,τι χάλασαν οι μεγαλύτεροι, αγόρι 10 ετών, Αυλωνάρι.

Για να μείνω στην Οκτωνιά όταν μεγαλώσω, δεν θα ήθελα να αλλάξει κάτι παρά μόνο να έχει πολλά λουλούδια και έναν μεγάλο ήλιο που θα ανατέλλει και θα φωτίζει κάθε μέρα το χωριό, κορίτσι 10 ετών, Οκτωνιά.

V. Συλλογισμοί περαιτέρω...

Η συνεργασία μας με τις κοινότητες και τους φορείς και ιδιαίτερα η επικοινωνία με τον κόσμο μάς έδωσε αληθινή προοπτική ζητημάτων και προσδοκιών. Μας έδειξε τον πλούτο και τη σοφία του ανθρώπινου δυναμικού. Μας έφερε κοντά στην αληθινή ζωή. Μας απομάκρυνε από την οπτική ομοιομορφίας και ‘ταυτόχρονων’ γενικών ρυθμίσεων της εθνικής στρατηγικής. Ενίσχυσε την άποψή μας ότι μια διαφορετική θεώρηση, υπό το πρίσμα προσεγγιστικών διαδρομών όπως αυτές που παρουσιάζονται παραπάνω, σχηματίζει αναπτυξιακές εικόνες και προοπτικές, δύναται να αναδείξει φαινόμενα και ζητήματα που εξελίσσονται σε χώρους με λιγότερο αναπτυγμένη ερευνητική εμπειρία και δυναμική, όπως η χώρα μας. Φαινόμενα ωστόσο κρίσιμα όχι μόνο για την καταγραφή τους στην εθνική ή ακόμα και την ευρωπαϊκή πραγματικότητα, αλλά και για τη δυνατότητά τους να δώσουν ερμηνείες και νέες διαστάσεις σε ζητήματα που αφορούν τον συνολικό εθνικό ή και ευρωπαϊκό χώρο¹⁴¹.

Η συσσωρευμένη εμπειρία, οι διεπιστημονικές συνεργασίες, η διάχυση της γνώσης, οι συμμετοχικές διαδικασίες, που αναδεικνύουν τις ιδιαιτερότητες και ‘συνθέτουν’ το σύνολο, μπορεί να οδηγήσουν όχι μόνο στην κατανόηση γενικών και ειδικών ζητημάτων που αφορούν τη χώρα μας –τα οποία αποτελούν και όψεις της ευρωπαϊκής πραγματικότητας–, αλλά και σε διεξόδους αντιμετώπισής τους. Χρειαζόμαστε λοιπόν δίκτυα διαλόγου για μειοψηφικές ή εναλλακτικές απόψεις, για επιμέρους ζητήματα, για πειραματισμό. Αυτό θα μπορούσε να εξασφαλίσει σταδιακά συνθετικό αποτέλεσμα, να διευρύνει τους ορίζοντες, να συνεισφέρει στην επεξεργασία και στον επαναπροσανατολισμό εθνικών και ευρωπαϊκών αντιλήψεων και στρατηγικών σχεδιασμού.

Υπό το πρίσμα της εμπειρίας μας εναποθέτουμε λοιπόν τις ελπίδες μας σε πειράματα και στη δύναμή τους να οδηγήσουν σε ‘χιονοστιβάδες’ κατανόησης και διαμόρφωσης πολιτικών. Εναποθέτουμε τις ελπίδες μας στην έρευνα και

την εκπαίδευση, στη δυνατότητα και συμβολή τους στον σχηματισμό πυρήνων δημοκρατίας και αυτοδιαχείρισης στα επιμέρους επίπεδα συγκρότησης του χώρου. Νομίζω ότι κυρίως αυτό διακυβεύεται σήμερα. Σε ποιο βαθμό οι κοινωνικές ομάδες έχουν δύναμη, χειρίζονται διαδικασίες και τρόπους για να εκφράσουν και να διεκδικήσουν τα οράματά τους, να καθορίσουν τις επιλογές. Χωρίς να έχουμε κοινωνικά καλειδοσκοπική προσέγγιση του αναπτυξιακού γίνεσθαι, πολύ φοβάμαι ότι το εθνικό και ευρωπαϊκό περίβλημα είναι εξωραϊστικού χαρακτήρα, δεν αποδίδει την αληθινή δυναμική των πραγμάτων.

Εναποθέτω, λοιπόν, ιδιαίτερα μεγάλη σημασία στο να θεσμοθετηθεί η έρευνα, σε ατραπούς πολιτικής και πολιτισμικής αναγέννησης, ενισχύοντας και διασφαλίζοντας δημοκρατικούς πυρήνες και διαύλους επικοινωνίας και ουσιαστικής συμμετοχής. Προς αυτήν την κατεύθυνση δύναται να δράσει καταλυτικά η σταδιακή 'κατάκτηση' νέας ερευνητικής αλλά και εκπαιδευτικής λογικής και πρακτικής με πρωτοβουλίες και πολλαπλής κατεύθυνσης προσπάθειες. Για να το επιτύχουμε χρειαζόμαστε νέες θεσμικές ρυθμίσεις και χρηματοδοτήσεις, αλλά κυρίως νέες αντιλήψεις, οι οποίες θα κάνουν δυνατή την κινητοποίηση όλων των δυνάμεων, οι οποίες μπορούν να αρθρώσουν αναπτυξιακό ερευνητικό λόγο. Στη νέα εποχή χρειαζόμαστε κατανόηση της φυσιογνωμίας της ελληνικής κοινωνίας και του ρόλου που αυτή μπορεί και θέλει να έχει στον κόσμο που την περιβάλλει. Χρειαζόμαστε ουσιαστική κοινωνική συμμετοχή.

Εδώ ακριβώς είναι καταλυτικός ο ρόλος του δημόσιου πανεπιστημίου, ως ισχυρού, ανεξάρτητου θεσμού, ο οποίος μπορεί να εγγυάται την ανάπτυξη ελεύθερης και κοινωνικά δημιουργικής έρευνας. Μπορεί να συμβάλλει σημαντικά και με ευαισθησία στην ανάδειξη των επιμέρους συνθηκών και αναγκών και στην αποκωδικοποίηση των τρόπων ένταξής τους σε 'γενικότερα' φαινόμενα και τάσεις. Οι δομικές όμως αντιφάσεις δεν είναι μόνο εθνικές, είναι και ευρωπαϊκές. Με τις λιγότερο ισχυρές χώρες της Ευρώπης –παλιές και νέες– να βρίσκονται μπροστά σε νέο φάσμα κοινωνικο-οικονομικών, τομεακών και χωρικών ανακατατάξεων, κάθε διακήρυξη για την εξασφάλιση 'βιώσιμης ανάπτυξης' στο 'σύνολο' του ευρωπαϊκού χώρου βρίσκεται σε διάσταση με τη δυναμική της πραγματικότητας. Θα μπορούσαμε ακόμα να οραματιστούμε

ότι η δυνατότητα ανάπτυξης και λειτουργίας δικτύων που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα θα έδινε στίγμα εκδημοκρατισμού των ευρωπαϊκών θεσμών και, στο επίπεδο της επιστημονικής έρευνας, τη δυνατότητα αναθεώρησης του ισχύοντος συσχετισμού δυνάμεων¹⁴², τη δυνατότητα προσέγγισης και συνεργασίας μεταξύ χώρων με ποικίλους κοινωνικούς και τοπικούς προσδιορισμούς – διαφορετικά από όπως εξελίσσεται η πραγματικότητα σήμερα.

Η ανάπτυξη του ευρωπαϊκού χώρου έρευνας και η ζητούμενη πρωτοπορία της Ευρώπης στον ερευνητικό, εκπαιδευτικό και τεχνολογικό τομέα, η ενίσχυση και χρηματοδότηση της έρευνας με κύριο κριτήριο την ‘αριστεία’ διαμορφώνουν διαχρονικά ένα ιδιαίτερα ανταγωνιστικό, άνισο περιβάλλον, το οποίο δεν φαίνεται να αναθεωρείται. Οι υψηλές και γενικές προδιαγραφές του ανταγωνισμού¹⁴³, δεδομένου μάλιστα ότι φαίνεται πως δεν θα υπάρξει ‘juste retour’, δηλαδή χρηματοδότηση με δευτερεύοντα κριτήρια π.χ. με κριτήρια κοινωνικά, σε συνδυασμό με τα σημερινά διαρθρωτικά προβλήματα της έρευνας στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, φαίνεται να οδηγούν σε ακόμη μεγαλύτερη διάσταση με τα κέντρα του ευρωπαϊκού ερευνητικού και επιστημονικού γίγνεσθαι.

Οι πρακτικές αυτές παρουσιάζουν σαφή γεωγραφική ανισότητα, τόσο ως προς την ένταση όσο και ως προς την ποιότητα της ερευνητικής δραστηριότητας, με συνήθως γενικευμένη επιλογή θεμάτων προς διερεύνηση, όπως αυτά εμφανίζονται στους περισσότερο ισχυρούς ευρωπαϊκούς τόπους, στην Ισπανία, την Ιταλία και στον σκανδιναβικό χώρο, αλλά και με κυριαρχία των προτεραιοτήτων της Γερμανίας, της Γαλλίας, της Βρετανίας και της Ολλανδίας, χωρών με μακρόχρονη παράδοση στην έρευνα και τη θεσμοθέτηση των διαδικασιών έρευνας.

Αν η έρευνα, η τεχνολογία και η εκπαίδευση είναι βασικές συνιστώσες του ευρωπαϊκού χώρου έρευνας, αν η ευρωπαϊκή ‘ολοκλήρωση’ βασίζεται στον συντονισμό ευρωπαϊκής και εθνικής προσπάθειας, αν λάβουμε υπόψη τα πα-
ραπάνω και την απόκλιση μας από την τρέχουσα άποψη, σε ποιες διεξόδους και αναπτυξιακές ατραπούς θα έπρεπε να αναζητήσουμε τον ρόλο του ελληνικού δημόσιου πανεπιστημίου και εν τέλει τι ιδεολογικό χαρακτήρα να

αποδώσουμε στη συμβολή μας στη διαμόρφωση της εθνικής και ευρωπαϊκής πραγματικότητας;

Υποστηρίζουμε ότι σε χώρες όπως η Ελλάδα, οι οποίες δεν βρίσκονται στην ευρωπαϊκή επιστημονική και τεχνολογική πρωτοπορία, ο χαρακτήρας του ρόλου και των πρακτικών του δημόσιου πανεπιστημίου 'αρμόζει' να αναζητηθεί στο ιδεολογικό περιεχόμενο της έρευνας και της εκπαίδευσης. Τα ελληνικά πανεπιστήμια, με μειωμένες δυνατότητες παρέμβασης στον ορισμό ερευνητικών προτεραιοτήτων σε εθνικό ή ευρωπαϊκό επίπεδο και δίκτυα συνεργασιών μικρής σχετικά εμβέλειας, απέχουν από το να μπορούν να επηρεάσουν καθοριστικά τις διαμορφούμενες επιλογές και διαδικασίες. Θα μπορούσαν όμως να συμβάλουν στην προώθηση ερευνητικής, εκπαιδευτικής και τεχνολογικής κουλτούρας και πολιτικής που θα ενισχύει τον μοναδικό χαρακτήρα της ευρωπαϊκής έρευνας, τον ιστορικά διαμορφωμένο προσανατολισμό της, τη συμβολή της στην πολιτισμική ανάπτυξη. Υπό αυτό το πρίσμα η δόμηση νέων διαδικασιών, τα δίκτυα καινοτομίας, η διάχυση τεχνολογικής ανάπτυξης, ο εκσυγχρονισμός της εκπαίδευσης θα συνθέτουν πολλαπλές όψεις της διαμορφούμενης κοινωνικής 'συνοχής', νέες συνθήκες επικοινωνίας και αλληλεγγύης, όπου οι εκπαιδευτικές και ερευνητικές πρακτικές θα στοχεύουν στη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ επιστήμης, τεχνολογίας, κοινωνίας.

Σε αυτό το ιδεολογικό πλέγμα οι υποθέσεις εργασίας μας υποστηρίζουν την άποψη ότι η διάχυση της γνώσης, των τεχνολογικών αλλαγών, οι καινοτόμες δραστηριότητες, η έρευνα και η τεχνολογία είναι και κοινωνικές δραστηριότητες. Εντάσσονται, δηλαδή, σε ένα ευρύ πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων, αντιλήψεων, δράσεων, θεσμών και πολιτικών, είναι, επομένως, άμεσα εξαρτημένες από τη γενικότερη κοινωνική μετεξέλιξη. Με αυτήν την οπτική αντιμετωπίζουμε την καινοτομία ως ανθρώπινη δραστηριότητα, ως καθοριστικό στοιχείο της 'βιώσιμης ανάπτυξης', των διαφορετικών τάσεων, πρακτικών, δυνατοτήτων και οραμάτων. Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι χρειαζόμαστε έρευνα και πολιτική καινοτομική, όχι κατ' ανάγκη μόνο στο επίπεδο της τεχνολογίας αλλά και στο επίπεδο της προσέγγισης της κοινωνικής και χωρικής πραγματικότητας. Εδώ επικεντρώνουμε την προσπάθειά μας.

Μια ερευνητική πολιτική που θα αντιμετώπιζε την καινοτομία ως κοινωνική δραστηριότητα, θα μπορούσε να την αναδείξει ως καθοριστικό στοιχείο της 'βιώσιμης ανάπτυξης'¹⁴⁴. Θα ήταν η ίδια καταλύτης αυτής της ανάπτυξης. Πότε όμως η εθνική ερευνητική στρατηγική έχει ενδιαφερθεί για να σχεδιάσει και χρηματοδοτήσει συστηματικά και διαχρονικά τα συναφή με τα παραπάνω θέματα; Στα πανεπιστήμια έχουμε διαρθρώσει ένα στρατηγικό πλαίσιο προς αυτήν την κατεύθυνση; Εδώ, λοιπόν, ανοίγεται μια εξαιρετική διαδρομή για τον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού/ερευνητικού συστήματος και τον επαναπροσδιορισμό του περιεχομένου της προσπάθειας. Και, ίσως, η εμπλοκή των πανεπιστημίων στα παραπάνω θέματα είναι και ο κρίσιμος τρόπος για να κινηθούν τα θεμέλια της ακαμψίας που διαχρονικά εμφανίζει η εθνική στρατηγική με πολιτικές έρευνας, δυστυχώς, αποσπασματικές και χωρίς συνοχή. Θα συνέβαλλε στην εξέλιξη του περιεχομένου του αναπτυξιακού λόγου, σε απομάκρυνση από τις ολοκληρωτικές και καθοριστικές ρυθμίσεις, με πρόθεση θεσμικής ευελιξίας και δυνατότητες υλοποίησης εναλλακτικών συνεργειών και πειραματισμών. Μπορεί λοιπόν οι ερευνητικές διαδικασίες να λειτουργήσουν ως καταλύτης προς αυτήν την κατεύθυνση, αλλά υπάρχουν προϋποθέσεις. Χρειαζόμαστε διαφορετικό πολιτικό και πολιτισμικό στίγμα.

Εδώ όμως τίθενται σημαντικές περαιτέρω προϋποθέσεις. Αλλαγή στην ερευνητική κουλτούρα, στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και αξιοποιούμε την τεχνολογία, πρωτοβουλίες υλοποίησης πειραμάτων συμμετοχής, θέματα στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω¹⁴⁵. Σε επίπεδο ερευνητικού προσανατολισμού, χρειαζόμαστε νέες προσεγγίσεις ως διαύλους κατανόησης των αλλαγών και υιοθέτησης καινοτόμων πολιτικών για την ανάδειξη της πολυδιάστατης χωρο-κοινωνικής δυναμικής στον ελληνικό χώρο. Δεν αρκεί πλέον το παραδοσιακό εννοιολογικό και επιχειρησιακό οπλοστάσιο του σχεδιασμού. Η αναγνώριση, ερμηνεία και προσέγγιση της εξέλιξης στις πολυλειτουργικές παραγωγικές δομές, στα χωρικά πλέγματα, στις οικιστικές ενότητες, στις γειτονιές, αποκτά ιδιαίτερη σημασία, δεδομένου μάλιστα ότι στο πλαίσιο της εθνικής και ευρωπαϊκής 'ολοκλήρωσης' η επίσημη αναπτυξιακή προσπάθεια έρχεται σε αντίθεση με τις νέες ανισότητες και τη νέα –χωρικά και τομεακά προσδιορισμένη– φτώχεια. Η συλλογική εμπειρία μας σε αυτήν την κατεύθυνση υπό το πρίσμα ενιαίας θεώρησης του χώρου παρουσιάστηκε παραπάνω. Βεβαί-

ως η προσπάθειά μας παραμένει 'ακαδημαϊκή'. Δεν υπάρχουν δυνατότητες συστηματικής διαχρονικής διερεύνησης, υλοποίησης και χρηματοδότησης. Ούτε επαρκείς θεσμικοί δίαυλοι επικοινωνίας, ούτως ώστε η αλληλουχία των διαπιστώσεων να συνομιλεί με ουσιαστική κοινωνική διαβούλευση, τα βήματα υλοποίησης να αξιολογούνται, οι αναπτυξιακές προοπτικές να επαναπροσδιορίζονται σε πλαίσιο κοινωνικής συναίνεσης.

Περαιτέρω, χρειάζεται κοινωνική συναίνεση για τον προσδιορισμό τομέων κοινωνικής σημασίας και ειδικών σχετικών θεμάτων, όπως η υγεία, η πρόνοια, η εκπαίδευση, η απασχόληση, ο κοινωνικός αποκλεισμός, ο αστικός και αγροτικός χώρος, το περιβάλλον, ο τουρισμός, οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί κ.λπ. Η στρατηγική αυτή, η οποία θα αξιοποιεί το ανθρώπινο κεφάλαιο, θα εμπλέκει σε διεπιστημονική πολυεπίπεδη συνεργασία τους αρμόδιους φορείς και τις κοινότητες, θα αναζητά διεξόδους που προέρχονται από τα 'χαμηλότερα' επίπεδα συγκρότησης του χώρου, δεν μπορεί παρά να έχει πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στον αναπτυξιακό σχεδιασμό της χώρας, στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας, την ανάπτυξη τεχνολογικής πρωτοπορίας και την εν γένει εκσυγχρονιστική προσπάθεια.

Υποστηρίζουμε, εδώ, ότι η εκπαίδευση και, ιδιαίτερα, η τριτοβάθμια μπορεί να συναρτηθεί με αυτήν την προσπάθεια. Η εμπειρία μας έχει δείξει ότι η ανταπόκριση των σπουδαστών σε περιβάλλον ελευθερίας σκέψης, ερμηνείας και σύνθεσης πορισμάτων είναι εντυπωσιακή. Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι μια διαφορετική από την παραδοσιακή σύνθεση και οργάνωση προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών, η οποία θα ενέπλεκε τους σπουδαστές, πολίτες στην αρχή της ζωής, σε περιβάλλον ελευθερίας έκφρασης και δημιουργικής συμμετοχής, θα συνέβαλλε σε εκκίνηση νέας παράδοσης σκέψης. Οι μεταπτυχιακές σπουδές θα μπορούσαν να παίξουν καταλυτικό ρόλο προς αυτήν την κατεύθυνση.

Τα παραπάνω θέματα δεν μας απασχόλησαν ιδιαίτερα την κρίσιμη για τη θεσμοθέτηση των μεταπτυχιακών σπουδών δεκαετία του '90, όπου στο πλαίσιο 'γενικής' εθνικής προσπάθειας σχεδιάσαμε συνέργειες επιστημονικών περιοχών εξαίροντας όμως τη σημασία σύνδεσης μεταπτυχιακών σπουδών

και έρευνας ως κινητήριας δύναμης ανάπτυξης της εκπαίδευσης, η οποία θα ενίσχυε και θα αναδείκνυε τις πολλαπλές περιοχές που αναπτύσσονται ανεπαρκώς και μεμονωμένα¹⁴⁶. Περαιτέρω το 1996 σημειώναμε ότι η χρηματοδότηση σε μεγάλο βαθμό ‘παραβίασε’ την πραγματική εικόνα των δυνατοτήτων των ΑΕΙ και του δημόσιου φορέα, όσον αφορά τη δημιουργία μεταπτυχιακών σπουδών, λόγος ο οποίος καθιστά εντελώς απαραίτητη την παρακολούθηση της βιωσιμότητάς τους όταν αρχίσουν να λειτουργούν και την αποσαφήνιση των κριτηρίων καθορισμού της επιτυχίας τους¹⁴⁷. Αν όμως η επιτυχία συναρτάται με τα θέματα που συζητάμε παραπάνω, ανοίγεται ένα μεγάλο πεδίο αναθεώρησης ιδεών και πολιτικών.

Αν μπορέσουμε να οραματιστούμε και υποστηρίξουμε στον εκπαιδευτικό χώρο αλλά και στα διάφορα επίπεδα συγκρότησης της κοινωνικής ζωής περιβάλλον που ενισχύει –σε αντίθεση με τη σημερινή κουλτούρα και τις τρέχουσες πρακτικές– δημιουργικό κλίμα ελευθερίας σκέψης, έκφρασης και συλλογικής δράσης, τότε αναδύεται ένα νέο πλέγμα σημαντικών ζητημάτων και κριτηρίων αξιολόγησης για την ποιότητα των διαδικασιών και του ‘αποτελέσματος’, την αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού και των πόρων που διαθέτουν τα ΑΕΙ και οι δημόσιοι φορείς. Μακροχρόνια, η προσπάθεια αυτή θα συμβάλλει σε κοινωνικά αποτελεσματικότερη δυναμική των ερευνητικών, εκπαιδευτικών διαδικασιών, σε βελτίωση της συνέργειας με τη νέα γενιά πολιτών και τους ευρύτερους κοινωνικο-πολιτικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς.

Δίαυλος στο φως – αντί επιλόγου

Είναι συναρπαστικό πόσο μακριά και με λαμπερές διαστάσεις οδηγεί η σκέψη των νέων ανθρώπων τα ζητήματα. Πόσο δυναμική μπορεί να εξελιχθεί η μεταξύ τους συνεργασία. Πόση αισιοδοξία η διαπίστωση αυτή διασφαλίζει. Εντυπωσιακός είναι ο πληθωρισμός στις προσεγγίσεις, η ευαισθησία, η ανεπαίσθητη ‘έκπληξη’ που συνοδεύει τα ‘ευρήματα’ εμβάθυνσης στις χωρο-κοινωνικές διαδικασίες. Πόση τύχη να βρίσκεσαι στη διαδικασία αυτή κοντά τους. Παραδείγματα εξαιρετικών εργασιών είναι πολλά, αναρτημένα διαχρονικά στους ιστότοπους των μαθημάτων. Εδώ παρουσιάζονται, όπως διατυπώθηκαν από τους ίδιους τους ερευνητές, το περιεχόμενο, οι μεθοδολογικές επιλογές διερεύνησης και τα πορίσματα πρόσφατων μεταπτυχιακών διπλωματικών εργασιών, στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Πολεοδομία Χωροταξία της Σχολής Αρχιτεκτόνων, Ε.Μ.Π. Ο ερευνητικός προσανατολισμός είναι συναφής με θέματα με τα οποία ασχοληθήκαμε παραπάνω, βασίζεται σε επεξεργασίες δευτερογενών δεδομένων, βιβλιογραφική διερεύνηση και κυρίως σε ειδικά για κάθε περίπτωση σχεδιασμένες και υλοποιημένες έρευνες πεδίου σε συγκεκριμένους χωρο-κοινωνικούς σχηματισμούς.

ενιαία θραυσματικός χώρος καινοτομίας

Ελισάβετ Καζέρου
*Ενιαία θραυσματικός χώρος καινοτομίας _Από τον κλάδο
της ναυπηγοεπισκευής, στη φαρμακοβιομηχανία
και στο digital health, 2022.*

Από την ανοιχτή εξελισσόμενη ερευνητική μου διαδρομή σε διαφορετικά πεδία, διαπίστωσα ότι ο χώρος καινοτομίας είναι ενιαία θραυσματικός. Η διαδικασία εκσυγχρονισμού, η αναπτυξιακή πολιτική που ακολούθησε ιστορικά η χώρα, καθώς και η παγιωμένη κουλτούρα συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ενιαίας θραυσματικής εικόνας, η οποία εκδηλώνεται με ανομοιογένεια και επιμέρους ιδιαιτερότητες σε κάθε περίπτωση. Παρά τις διαφορές, εντόπισα στην έρευνά μου βασικές εκφάνσεις που συνθέτουν τη θραυσματικότητα.

Η καινοτομία δεν αναπτύσσεται καθολικά στο οικοσύστημα, αλλά αφορά κυρίως σημειακές μεμονωμένες περιπτώσεις. Παρατηρείται χάσμα μεταξύ έρευνας και αγοράς, καθώς η δικτύωση ερευνητικών οργανισμών και κέντρων έρευνας με τις επιχειρήσεις είναι περιορισμένη. Τα δίκτυα συνέργειας και καταμερισμού εργασίας μεταξύ των διαφόρων μερών του οικοσυστήματος, τα οποία θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως «περάσματα γνώσης», εξασθενούν. Ως εκ τούτου, η τεχνολογία αιχμής δύσκολα εισέρχεται στα χαμηλότερα επίπεδα παραγωγής και στη μικρομεσαία επιχειρηματικότητα, η οποία πολλές φορές αποκλείεται από το οικοσύστημα καινοτομίας και από τα δίκτυα αριστείας. Επομένως, στο οικοσύστημα εντοπίζονται ανισότητες σε ό,τι αφορά την πρόσβαση σε τεχνολογίες αιχμής, σε καινοτόμες μεθόδους εργασίας, σε εργαλεία και σε καινοτόμα προϊόντα.

Για τη διερεύνηση του ζητήματος ακολούθησα μια καινούρια και δυναμική μεθοδολογική διαδρομή. Παράλληλα με την επεξεργασία ελληνικών και διεθνών βιβλιογραφικών πηγών και στατιστικών δεδομένων, μελέτησα το ζήτημα εμπειρικά και σε βάθος σε τρεις διαφορετικούς κλάδους διαφορετικής δραστηριότητας, διαφορετικού σταδίου εκσυγχρονισμού και διαφορετικής κλίμακας.

Ειδικότερα, η έρευνα πεδίου ξεκίνησε σε πρώιμο στάδιο με τον παραδοσιακό και υπό αναδιάρθρωση κλάδο της ναυπηγοεπισκευής, ο οποίος στη διαδικασία εκσυγχρονισμού έχασε σε μεγάλο βαθμό την παραδοσιακή του δικτύωση με άλλες μικρομεσαίες επιχειρήσεις, με τις οποίες ανέπτυξε πλέγματα συνέργειας και καταμερισμού εργασίας. Η εξασθένηση των δικτύων έφερε μακροπρόθεσμα εξασθένηση των περασμάτων γνώσης και καινοτομίας αλλά και των συνδετικών στοιχείων που επέτρεπαν σε έναν βαθμό στο δίκτυο να αναπτύσσεται με μια σχετική –με ανομοιογένεια και ασυμμετρίες πάντα– παράλληλη πορεία.

Αναγνωρίζοντας αυτήν τη θραυσματική εικόνα, οδήγησα την έρευνά μου σε άλλη κατεύθυνση. Παραμένοντας στον ευρύτερο μεταποιητικό κλάδο, αναζήτησα αυτήν τη φορά μια περίπτωση μελέτης περισσότερο «εκσυγχρονισμένη». Ο κλάδος της φαρμακοβιομηχανίας παρουσιάζεται από τα στατιστικά δεδομένα ως ένας από τους πλέον καινοτόμους για τα ελληνικά δεδομένα, που εισέρχεται σε παγκόσμια δίκτυα καινοτομίας και κεφαλαίου, και συνεπώς τον αξιολόγησα ως κατάλληλο για τη συνέχιση της έρευνάς μου. Η μελέτη στο πεδίο ανέδειξε αντιφάσεις. Η εικόνα της καινοτομίας είναι και εδώ θραυσματική. Ο κλάδος έχει στρέψει μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων του σε τριτογενείς υπηρεσίες και σε εργασίες διεκπεραιωτικού χαρακτήρα, όπως η εισαγωγή, η διανομή και η αδειοδότηση ξένων φαρμάκων. Η μείωση σε επενδύσεις που αφορούν την παραγωγή φαρμάκων, ιδίως πρωτότυπων, οι περιορισμένες υποδομές σε κλινικές δοκιμές, η απουσία δικτύωσης με τα πανεπιστήμια και η στροφή στον τριτογενή τομέα οδήγησαν σε μεγάλο βαθμό σε περιορισμό της καινοτομίας και πολύ περισσότερο σε περιορισμένες «διαρροές γνώσης» τόσο μεταξύ των επιχειρήσεων όσο και από τα διεθνή στα εθνικά δίκτυα.

Με αυτές τις διαπιστώσεις, άλλαξα εκ νέου πορεία, αναζητώντας αυτήν τη φορά δίκτυα καινοτομίας και μικρο-οικοσυστήματα με αυξημένες επιδόσεις σε τεχνολογία αιχμής και ταυτόχρονη εμπλοκή σε διεθνή δίκτυα, ερευνητικά και επιχειρηματικά. Με αυτά τα κριτήρια κατευθύνθηκα σε έναν διεπιστημονικό κλάδο που εμπλέκεται σε δύο από τους πλέον καινοτόμους τομείς της εθνικής οικονομίας, το digital health. Και σε αυτήν την περίπτωση, διαπί-

στωσα θραυσματικά στοιχεία, παρά το γεγονός ότι παρουσιάζεται ως ένας κλάδος που αναπτύσσει ποικιλία εργαλείων διάχυσης της καινοτομίας στο οικοσύστημα, όπως δίκτυα επιχειρήσεων και ερευνητικών οργανισμών, εταιρείες τεχνολογικών, δομές καλλιέργειας κουλτούρας καινοτομίας και καινοτομικής υποστήριξης των επιχειρήσεων (θερμοκοιτίδες και digital hubs). Η έρευνα πεδίου ανέδειξε τη θραυσματική εικόνα που οφείλεται κυρίως στα αποσπασματικά και διακοπτόμενα δίκτυα συνέργειας, την περιορισμένη σύνδεση ερευνητικών φορέων με τις επιχειρήσεις και τη φαρμακοβιομηχανία, τη μη απορρόφηση από την αγορά της παραγόμενης από τα digital hubs καινοτομίας.

Οι παραπάνω εμπειρικές διαπιστώσεις αναδεικνύουν τον θραυσματικό χαρακτήρα της καινοτομίας. Η αναπτυξιακή πολιτική δεν αναγνωρίζει τη θραυσματική εικόνα. Περιγράφει το οικοσύστημα ως ένα σχήμα συμμετρικό, ομοιογενές, ολοκληρωμένο και απόλυτα δικτυωμένο, κατ' αντιστοιχία με τα ευρωπαϊκά πρότυπα ανάπτυξης καινοτομίας, αλλά όμως σε σύγκρουση με τη θραυσματική εικόνα της ελληνικής περίπτωσης. Η ευθυγράμμιση της εθνικής πολιτικής με την ευρωπαϊκή δεν μπορεί να δώσει λύσεις στα διαρθρωτικά προβλήματα της καινοτομίας και της οικονομίας, ενώ ενισχύει ακόμα περισσότερο τη θραυσματική εικόνα και τον αποκλεισμό μέρους της επιχειρηματικότητας από τις ροές γνώσης και τα δίκτυα καινοτομίας.

Σε άλλο πνεύμα από την αναπτυξιακή πολιτική, υπό το πρίσμα ενιαίας θεώρησης, δίνω έμφαση στα 'μέρη' – στα θραύσματα, αποτυπώνοντας τη ροπή και τη δυναμική που μπορεί να έχει το όλον. Σε αυτήν την εικόνα θραυσματότητας αναζητώ ρωγμές στην αναπτυξιακή διαδικασία και στην επίσημη πολιτική, στην κατεύθυνση μιας στρατηγικής «συμφιλιωτικής» με το παρελθόν, με τη διαδικασία εξέλιξης της εθνικής οικονομίας και με την κουλτούρα. Βλέποντας ότι η εικόνα είναι θραυσματική, προκύπτει η σκέψη ότι ίσως τα θραύσματα αποτελούν πιθανές διεξόδους που θα οδηγήσουν σε ρωγμές. Επομένως, προσπαθώ να εντοπίσω δυναμικά θραύσματα, τα οποία με δοκιμές, πειραματισμό και σχεδιασμό για την ενίσχυσή τους μπορούν ίσως να οδηγήσουν σε διαρθρωτικές κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές. Η επιλογή και η ενίσχυση των δυναμικών θραυσμάτων είναι ζήτημα όχι μόνο επιστημονικό

αλλά πρωτίστως επιλογή πολιτική. Τα δυναμικά θραύσματα, όπως τα εντόπισα στην έρευνα πεδίου, δεν είναι μόνο οι περιπτώσεις υψηλής καινοτομικής ωριμότητας που συναντώνται στο οικοσύστημα αλλά με κοινωνικο-οικονομικά κριτήρια και οι κλάδοι και οι συσπειρώσεις με εσωτερικό δυναμισμό.

δίκτυα αλληλεγγύης: διαδικασίες επιβίωσης

Ξανθίππη Μακρή
*Κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης: Διαδικασίες επιβίωσης.
Μελέτη περίπτωσης: Η γειτονιά της Κυψέλης, 2022.*

Στόχος της εργασίας μου είναι η διερεύνηση των διαδικασιών επιβίωσης στην πολύπλευρη και πολυπολιτισμική γειτονιά της Αθήνας, την Κυψέλη. Με ενδιαφέρουν οι καθημερινές πρακτικές στη γειτονιά, οι πολλαπλές δυναμικές κοινωνικές σχέσεις, που αφορούν κυρίως τις ευάλωτες ομάδες, όπως αυτές υλοποιούνται από τη δικτύωση κατοίκων, συλλογικοτήτων, τοπικών φορέων. Με ενδιαφέρει να αξιολογήσω την επίσημη ανάγνωση του ζητήματος και τα σχετικά μέτρα πολιτικής. Να διερευνήσω δυνάμει διεξόδους από τον φαύλο κύκλο της στέρησης και να αναδείξω τα δίκτυα αλληλεγγύης, που είδα να διαμορφώνονται ανάμεσα στις συλλογικότητες και τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, ως ελπίδα αλλαγής. Αναζήτησα και βρήκα χρονικές περιόδους όπου διαφαίνεται με επιτυχία η στροφή προς την αλληλεγγύη και την κοινωνική σκέψη, με κίνητρο την επιβίωση και τα όνειρα για καλύτερη ζωή, με προβληματίσε αν η εμπειρία αυτή και οι πιθανές κοινωνικές συσπειρώσεις που συνεπάγεται στοιχειοθετούν προοπτικές για καλύτερο μέλλον.

Η εργασία μου βασίζεται στη σύνθεση εικόνων, όψεων και στοιχείων στο πεδίο, στον συνεχή επαναπροσδιορισμό των ερωτημάτων που σχετίζονται με τις διαδικασίες που διαδραματίζονται στη γειτονιά και τη σχέση τους με τις κοινωνικο-χωρικές πολιτικές. Στόχος μου ήταν να αφουγκραστώ τις «φωνές» των ανθρώπων, των κοινωνικών φορέων και των συλλογικοτήτων, μέσα από εκτενή έρευνα πεδίου, από το 2020 έως και σήμερα. Να συνδέσω τους στόχους και τις ανάγκες τους με την πραγματική φυσιογνωμία της γειτονιάς αλλά και να κατανοήσω τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της, όπως αυτά διαχρονικά περιγράφονται από τον επίσημο αναπτυξιακό λόγο, τις στατιστικές επεξεργασίες και τα θεσμικά εργαλεία. Η συνεχής επαφή μου με το πεδίο με σειρά κυλιόμενων συζητήσεων, συνεισέφερε στην εξελικτική συσχέτιση των πορισμάτων της εμπειρικής διερεύνησης με τις περιγραφές

των δευτερογενών πηγών και στη διαπίστωση ότι ο δυναμισμός που βλέπω δεν περιγράφεται ή αξιολογείται από τις επίσημες καταγραφές.

Ειδικότερα, από τις συζητήσεις με κατοίκους αλλά και με όσους δραστηριοποιούνται σε φορείς κοινωνικής αλληλεγγύης και συλλογικότητες, αναδείχθηκαν οι συνεργασίες, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ευάλωτες ομάδες, η ελλιπής κοινωνική πολιτική. Οι συλλογικότητες τις οποίες προσέγγισα ήταν το Μυρμήγκι, Στέκι Αλληλεγγύης, η BABEL, Κέντρο Ημέρας, το Αρχιπέλαγος Κοινωνικός Συνεταιρισμός και το Κέντρο Ημέρας Νέων Χώρα. Η σίτιση, η ένταξη στην αγορά εργασίας, η πρόσβαση στην εκπαίδευση και η ψυχοκοινωνική στήριξη είναι τα ζητήματα στα οποία δραστηριοποιούνται, δημιουργώντας ένα δίκτυο σχέσεων αλληλοβοήθειας.

Η έρευνά μου για τη διαχρονική κοινωνική δυναμική της περιοχής, παράλληλα με την αξιολόγηση της κοινωνικής πολιτικής, με έμφαση στα παραπάνω κρίσιμα ζητήματα, ανέδειξε ζωντάνια και συνεχή εξέλιξη, περισσότερο όμως ως αποτέλεσμα εσωτερικών διεργασιών παρά μέτρων πολιτικής. Παρά τις σαφείς προσπάθειες, η απουσία ενιαίας στρατηγικής, η μη αναγνώριση των αναγκών και προβλημάτων, όπως τις βιώνουν οι κάτοικοι, οδήγησε σε βραχυπρόθεσμες τοπικές διαδικασίες επιβίωσης και σε πολιτικές που επικεντρώνονται σε σημειακές παρεμβάσεις «αναβάθμισης» ακουμπώντας όμως επιφανειακά στα ουσιαστικά θέματα.

Ανακαλύπτοντας στην πορεία της έρευνας τους εσωτερικούς δεσμούς και την κοινωνική τους δυναμικότητα, κατέληξα στην άποψη ότι η ενίσχυση συνεργειών στη γειτονιά για την επίλυση των βασικών θεμάτων επιβίωσης των ευάλωτων ομάδων θα πρέπει να ξεκινήσει με ενεργοποίηση των ήδη υφιστάμενων δικτύων αλληλεγγύης. Η εσωστρεφής αυτή προσέγγιση βασίζεται τόσο στη ζωντανή και ισχυρή δραστηριότητα της γειτονιάς, διαδικασίες και σχέσεις που αναπτύσσονται στην καθημερινότητα, σχέσεις αλληλεγγύης, αμοιβαιότητας και συνύπαρξης, όσο και στην ιδεολογική μου τοποθέτηση, σε αντίθεση με τις ‘εκ των άνω’ κοινωνικές πρακτικές, για την πόλη και τους θεσμούς.

Σκέφτηκα λοιπόν ότι η Βαβέλ και το Αρχιπέλαγος, δύο κοινωνικές δομές με ισχυρή μεταξύ τους επικοινωνία και με ενδιαφέρον για τους ψυχικά ασθενείς και την ένταξη-επανένταξή τους στο κοινωνικό περιβάλλον, θα μπορούσαν να εκκινήσουν ροές συσπείρωσης βελτιώνοντας τις διαδικασίες ένταξης στον εργασιακό χώρο, εποπτεύοντας τις συνθήκες εργασίας, παρακολουθώντας την ψυχολογική εξέλιξη των ατόμων, διασφαλίζοντας σταθερότητα και ασφάλεια. Σε εξελισσόμενη διαδικασία ενίσχυσης δικτύων η Βαβέλ με το Μυρμήγκι, δομές αποτελεσματικά ενσωματωμένες στη γειτονιά, έχουν τη δυνατότητα να οργανώνουν δράσεις πολιτικές και πολιτιστικές με στόχο την ενίσχυση του αισθήματος αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας. Το Κέντρο Νέων Χώρα θα μπορούσε να συνεργαστεί με το Μυρμήγκι για θέματα εκπαίδευσης, ανταλλαγής εμπειρίας και τεχνογνωσίας. Σε στάδιο ωριμότητας και πληρότητας του δικτύου θα μπορούσα να φανταστώ επέκταση των συνεργασιών και με συλλογικότητες εκτός περιοχής όπως τον Άλλον Άνθρωπο στον Κεραμικό, για την κάλυψη βιοτικών αναγκών, την Εργατική Λέσχη Νέας Σμύρνης για την ενίσχυση και οργάνωση πολιτικών δράσεων αλλά και ποικίλους κοινωνικούς χώρους των Εξαρχείων.

Αυτή η διαδικασία μπορεί να μην αποτελεί τον μοναδικό δρόμο και σίγουρα δεν μπορεί να επιφέρει επίλυση όλων των ζητημάτων, όμως, πιστεύω, ότι θα ενισχύσει την εσωτερική συσπείρωση διαμορφώνοντας ουσιαστικά σχεδιασμό στρατηγικών «από τα κάτω», και το κυριότερο, έχοντας δυνατότητες να εξελιχθεί και να διευρυνθεί. Η εσωτερική οργάνωση, οι συμμετοχικές διαδικασίες, ο προγραμματισμός των δράσεων και η συσσώρευση εμπειρίας βοηθούν στην αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των πεπραγμένων και στον επαναπροσδιορισμό στόχων και τρόπων λειτουργίας ανάλογα με τις ανάγκες της εποχής και της γειτονιάς. Στις νέες διαμορφούμενες συνθήκες, το κράτος και η κοινωνική πολιτική του Δήμου ευελπιστώ να έρθει αρωγός ενισχύοντας τους τοπικούς φορείς, αναγνωρίζοντας τις κοινωνικές συσπειρώσεις και βελτιώνοντας τις γραφειοκρατικές, εκπαιδευτικές κ.λπ. πρακτικές.

Έχοντας εμβαθύνει στη μελέτη των άτυπων αυτών διαδικασιών και σχέσεων, ξαναγύρισα στο πεδίο, στις συλλογικότητες, στους κατοίκους, σε όσους μου είχαν περιγράψει έντονα την εικόνα της δικτύωσης και της σημασίας της

συσπείρωσης στη γειτονιά, με απώτερο σκοπό αυτήν τη φορά να τους εκφράσω τις σκέψεις μου και να δω αν η στρατηγική ενίσχυση των δικτύων θα μπορούσε σαν χιονοστιβάδα να συμπαρασύρει περισσότερες κοινωνικές δομές και συλλογικότητες εντός και εκτός γειτονιάς, να συμπαρασύρει τον κόσμο της και αν τελικά θα μπορούσε σταδιακά να επιλύσει τα προβλήματά της. Η απάντηση ήταν και πάλι ή ίδια, μου τόνισαν και με έπεισαν ότι πιστεύουν στη συλλογική δράση, έχουν βρει τον δρόμο να αγωνίζονται και να δημιουργούν κοινότητες αλληλεγγύης και συλλογικής δημιουργίας. Εξάλλου η ιστορία τους δείχνει ακριβώς αυτήν τη συνεχή εξέλιξη και την ανάγκη για έκφραση και σύνδεση με τη γειτονιά και τις ευάλωτες ομάδες με κάθε τρόπο.

Μέσα από την παραπάνω ερευνητική διαδρομή δεν ήθελα να παρουσιάσω και να καταγράψω μια έτοιμη λύση ενίσχυσης των δικτύων αλληλεγγύης, αλλά να αναδείξω τη σημασία των σχέσεων και των δυνατοτήτων που ήδη υπάρχουν στη γειτονιά της Κυψέλης, καθώς και τη σημασία ενίσχυσής τους και συνεχούς αναζήτησης των εξελίξεων στο πεδίο.

*εκλάμψεις αναβάθμισης –
περιστασιακή/διασταλτική εξέλιξη;*

Ηρώ Παπαδοπούλου
*Εκλάμψεις μικρών μεταποιητικών επιχειρήσεων:
Μια σύνθετη διαδικασία μετασχηματισμών προς διερεύνηση.
Μελέτη περίπτωσης: Τα μικρά μηχανουργεία, 2022.*

Η εργασία αναζητά την εξελικτική διαδρομή των μικρών μεταποιητικών επιχειρήσεων και τις εκλάμψεις αναβάθμισης ως προσπάθεια συμπόρευσης με τον τεχνολογικό μετασχηματισμό και εν τέλει τη βιωσιμότητά τους. Ασχολούμαι με τις μικρές επιχειρήσεις γιατί αποτελούν διαχρονικά, παρά την τριτογενεοποίηση, κύριο παράγοντα της ελληνικής οικονομίας, στηρίζουν τα ελληνικά νοικοκυριά, ενώ είναι ευάλωτες και εκτεθειμένες σε κάθε είδους κρίση, οικονομική, κοινωνική, ακόμη και υγειονομική. Παράλληλα, όμως, το ενδιαφέρον μου πηγάζει από τη βιωματική μου σχέση με τη μικρή οικογενειακή μας βιοτεχνία.

Τα δευτερογενή στοιχεία που μελέτησα μου έδωσαν χρήσιμες πληροφορίες, δεν αρκούσαν όμως για να ερευνήσω τη μετασχηματιστική πορεία των μικρών επιχειρήσεων. Έθεσα επομένως ποιοτικά χαρακτηριστικά προς διερεύνηση, όπως είναι η επιχειρηματική εξέλιξη, η απασχόληση, η δικτύωση και ο χώρος. Στη συνέχεια στρέφομαι στην επιλογή ενός κλάδου μεταποίησης για να εμβαθύνω στη διερεύνηση. Για την επιλογή του κλάδου βασίζομαι σε δευτερογενή ποσοτικά στοιχεία και καταλήγω στον κλάδο των μηχανουργείων. Υλοποιώντας χωρική αναγωγή του κλάδου και δικτύου με το οποίο λειτουργεί, οδηγούμαι στην περιοχή των Καμινίων και του Παπαστράτου του Δήμου Πειραιά, όπου και πραγματοποιώ ημιδομημένες συνεντεύξεις με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας. Στη διάρκεια της ερευνητικής διαδρομής επανέρχομαι συνεχώς στη συσχέτιση της εμπειρικής πληροφορίας με τις δευτερογενείς πηγές, τις ελληνικές και διεθνείς βιβλιογραφικές πηγές για τις εξελίξεις στην καινοτομία, το θεσμικό πλαίσιο για την τεχνολογική ανάπτυξη, τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και τον κλάδο που μελετώ. Με τον τρόπο αυτό σχεδιάζω μεθοδολογική διαδρομή, που θα μπορούσε να αποτελέσει διερευνητικό οδηγό και για άλλες μικρές επιχειρήσεις.

Μελετώντας τη σύνθετη διαδικασία ανάπτυξης των μικρών μηχανουργείων, διακρίνω ποικίλους κοινωνικο-οικονομικούς, τεχνολογικούς και χωρικούς μετασχηματισμούς. Διαπιστώνω ότι η διαδρομή εκσυγχρονισμού είναι μια ανομοιογενής διαδικασία, συνδέεται με τη βιωσιμότητα της επιχείρησης, με τη διάρκεια εφαρμογής καινοτομιών και τεχνολογικής αναβάθμισης, με μετασχηματισμούς στον τομέα της απασχόλησης. Εστιάζω στους μετασχηματισμούς που βασίζονται κυρίως στις καινοτομικές εφαρμογές και τις νέες τεχνολογίες και διακρίνω εκλάμψεις, ευκαιρίες αναβάθμισης, που δεν διαχέονται κατ' ανάγκη στο σύνολο της λειτουργίας της επιχείρησης ή στο γενικότερο επιχειρησιακό περιβάλλον, αλλά έχουν καθοριστικό ρόλο στη βιωσιμότητα και ανθεκτικότητα των μικρών μονάδων, κεντρικό θέμα της εργασίας μου. Διερευνώ τους μετασχηματισμούς που επιφέρουν οι εκλάμψεις στην επιχειρηματική εξέλιξη, στον τομέα της απασχόλησης, στη δικτύωση και στον χώρο.

Οι εκλάμψεις σε επίπεδο επιχειρηματικής εξέλιξης οδηγούν σε οικονομική μεγέθυνση. Μεταφράζονται κυρίως ως επενδύσεις σε νέο μηχανικό εξοπλισμό και πιστοποιήσεις ποιότητας, ενώ, παράλληλα, η παραγωγική διαδικασία βασίζεται ισοβαρικά και στα συμβατικά μηχανήματα. Στον κλάδο που μελετώ, η εξειδίκευση στην εργασία βελτιώνεται διαχρονικά, σε σχέση με το επίπεδο σπουδών των εργαζομένων, ενώ είναι ακόμα εμφανής η συγκέντρωση αρμοδιοτήτων στους ιδιοκτήτες της επιχείρησης. Αυτό δημιουργεί οικείο οικογενειακό κλίμα εργασίας, αλλά και αγκυλώσεις στην εξέλιξη τόσο της επιχείρησης, όσο και των απασχολούμενων. Σχετικά με τη δικτύωση και τον χώρο, διαπιστώνω την άυλη υπόσταση του χώρου, δηλαδή αντιλαμβάνομαι ότι οι καινοτομικές εφαρμογές ενισχύουν τη δυναμική συμπληρωματικότητα των επιχειρήσεων, συμβάλλοντας σε ένα ανομοιογενές αλληλεξαρτώμενο σύνολο, συνύπαρξης διαφορετικής δυναμικότητας δικτύων μικρών και μεγάλων επιχειρήσεων. Οι νέες τεχνολογίες λειτουργούν καταλυτικά προς την κατεύθυνση εξάπλωσης των δικτύων πέραν των γεωγραφικών ορίων και συνδέονται άμεσα με ροές.

Η έρευνά μου έδειξε ότι η κοινωνικο-χωρική ανομοιογένεια είναι ένα κύριο χαρακτηριστικό της ανάπτυξης των ελληνικών ΜμΕ, που χρειάζεται διευρυνμένες και πολυεπίπεδες στρατηγικές. Όσον αφορά τις εκλάμψεις, το θέμα της

εργασίας μου, παρατηρώ ότι οι επίσημες πολιτικές δεν τις αναγνωρίζουν ως ευκαιρίες, ώστε να τις ενισχύσουν να διατηρηθούν και να εξελιχθούν. Η διάρκεια αφομοίωσης και διατήρησής τους από την επιχείρηση είναι κρίσιμη, και σε αυτό το σημείο οι αναπτυξιακές στρατηγικές είναι βασικό να μετατρέψουν τις εκλάμπεις σε σταθερό φως. Χρειαζόμαστε γι' αυτόν τον σκοπό στρατηγικές που ενισχύουν νέα πεδία εκσυγχρονισμού πέρα από τον μηχανικό εξοπλισμό, όπως είναι η επιλογή και η ενίσχυση κλάδων κλειδί, η ενίσχυση της κλαδικής διάρθρωσης και εξειδίκευσης, τα κίνητρα για την οργάνωση των επιχειρήσεων, η βέλτιστη αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού, η επιχειρηματική διαχείριση, η προβολή της επιχείρησης εντός και εκτός Ελλάδος, η μείωση του ενεργειακού αποτυπώματος της παραγωγής. Σχετικά με την απασχόληση, χρειαζόμαστε στρατηγικές που εστιάζουν στην εκπαίδευση. Ένα αναβαθμισμένο και ενήμερο εκπαιδευτικό σύστημα δημιουργεί απασχολούμενους με ισχυρά εφόδια. Χρειαζόμαστε επίσης να γνωρίζουμε τα χαρακτηριστικά των εργαζομένων και των νοικοκυριών που στηρίζουν. Δεδομένης της ελληνικής ιδιομορφίας οι πολιτικές είναι σκόπιμο να κατανοήσουν τις μικρές ελληνικές επιχειρήσεις, τις ποιοτικές διαστάσεις της φυσιογνωμίας τους και να στηρίξουν οργανωμένες συνέργειες με σχεδιασμό που βασίζεται και σε κοινωνικά κριτήρια. Όσον αφορά τον χώρο, η έρευνά μου τον ανέδειξε ως ένα δυναμικό διάγραμμα ροών και αλληλεξαρτήσεων, καθοριστική παράμετρο σχεδιασμού.

Η εξελικτική διαδρομή των μικρών επιχειρήσεων του κλάδου επεξεργασίας μετάλλου, που μελέτησα, είναι μια μη γραμμική και πολύπλοκη διαδικασία. Οι εκλάμπεις αποτελούν φωτεινή προοπτική που δεν πρέπει να χαθεί. Για αυτόν τον λόγο απαιτείται περαιτέρω έρευνα για τον εντοπισμό, την παρακολούθηση και αξιοποίησή τους ως κρίσιμου συστατικού αρτιότερης και δικαιότερης αναπτυξιακής πολιτικής.

συνυπάρχουσα ετερογένεια και ενιαίος χώρος

Βασιλική Πετρίδη
*Στιγμιότυπα καθημερινότητας: Καλειδοσκοπική ανάγνωση
των όψεων της επισφάλειας, 2021.*

Με αφετηρία την ανάγκη να κατανοήσω εκφάνσεις της βιωμένης σύγχρονης πραγματικότητας και σύνθετων χωρο-κοινωνικών φαινομένων που καθορίζουν τη δημόσια σφαίρα, οδηγούμαι στο ζήτημα και την εννοιολογική ομπρέλα της επισφάλειας. Στη διαδικασία σχεδιασμού της ερευνητικής διαδρομής-ανίχνευσης των απεικονίσεων της επισφάλειας στην πόλη (βιωμένος χώρος), μια συμβατική οριοθέτηση της έννοιας φαίνεται ότι δεν επαρκεί και ότι μάλλον στερεί από την πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα των διασυνδέσεων που αναδύονται στο πεδίο.

Ανάγκη για δημιουργία στην έρευνα, ανάγκη για έμπνευση.

Το καλειδοσκόπιο μετατράπηκε από παιδική ανάμνηση σε βασικό ερευνητικό εργαλείο και αποτέλεσε έναν διαφορετικό φακό στην πορεία της έρευνας. Αναζητώντας μια καλειδοσκοπική απεικόνιση της επισφάλειας, όψεις του θέματος αλλά και των εννοιολογικών και μεθοδολογικών επιλογών που συνυφάνθηκαν με μια ζωντανή Κυψέλη του τώρα, αναγνωρίζω έναν χώρο ενιαίο με διακριτές τροχιές των φαινομένων σε συνυπάρχουσα ετερογένεια. Το καλειδοσκόπιο είναι ενήμερο για την ιστορία του τόπου μελέτης, της Κυψέλης, τις δευτερογενείς πηγές και τα στοιχεία, την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Δεν περιορίζεται όμως σε αυτά. Ταυτόχρονα, αναγνωρίζει τη μερικότητά του και στέκεται στην ιδιαιτερότητα του μέρους, αποκλείοντας την ένταξη στις μεγάλες αφηγήσεις.

Μέρος του όλου, σκηνές από ταινία. Αποτυπώνοντας τις «σεκάνς» (ακολουθίες).

Για να αποδώσω την πολλαπλότητα των όψεων της επισφάλειας που αφουγκράζομαι στον βιωμένο χώρο, στρέφομαι στη θεωρία του κινηματογράφου

και δανείζομαι τη σεκάνς, μια ακολουθία σκηνών που χαρακτηρίζονται από ενιαία δραματική ένταση. Από το σημείο αυτό και έπειτα πραγματοποιώ ένα ερευνητικό πείραμα με κατευθύνσεις τις «σεκάνς», υπό το πρίσμα της μεθόδου των πολλαπλών στιγμιαίων παρατηρήσεων. Παράλληλα, δανείζομαι εργαλεία από τη συμμετοχική παρατήρηση, τα οποία με βοηθούν να αντλήσω «φωτογραφικό υλικό» από την περιήγηση και τις συνεντεύξεις με τον κόσμο της περιοχής.

Οι «σεκάνς» αποτελούν ένα ερευνητικό εργαλείο που σχεδιάζω για τις απαιτήσεις μιας πειραματικής διερεύνησης της επισφάλειας στο χωρο-κοινωνικό πεδίο. Επιδιώκουν να απεικονίσουν «σκηνές» της καθημερινής ζωής, ως ένα μέρος μιας σύνθετης πραγματικότητας. Οι ακολουθίες στην κινηματογραφική αφήγηση συνθέτουν ένα μέρος της ταινίας, αποκαλύπτουν ένα μέρος του όλου, ενώ στην περίπτωση της έρευνάς μου, μια όψη ή όψεις της πολλαπλής πραγματικότητας.

Οι «σεκάνς» επιτρέπουν την εστίαση σε έναν τόπο – πεδίο έρευνας, αναγνωρίζοντας τη γεωγραφία του ως αναπόσπαστο μέρος των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων που διαδραματίζονται στο πεδίο μιας ευρύτερης χωρικής συναρμολόγησης. Ο σχεδιασμός των «σεκάνς» επιχειρεί να διαρρήξει τα αυστηρά γεωγραφικά πλαίσια και προτείνει να αντιμετωπίσουμε τον χώρο ως ένα σύνολο φυσικών και άυλων διασυνδέσεων. Για τον λόγο αυτόν το εργαλείο «σεκάνς» μπορεί δυνητικά να χρησιμοποιηθεί για την ανίχνευση των όψεων της επισφάλειας –ή και διαφορετικών κοινωνικών ζητημάτων– σε διαφορετικούς τόπους, προσαρμοσμένο κάθε φορά στα ειδικά χαρακτηριστικά τους.

Με τις «σεκάνς», επιχειρώ να δώσω έμφαση στις πολλαπλές διαστάσεις των κοινωνικών ζητημάτων και του χώρου, τη δυναμικότητα, την α-χρονικότητα, αλλά και τη συγχρονία που οδηγεί σε μια μη πάγια αντίληψη του χώρου και επιτρέπει διαφορετικές διαπραγματεύσεις.

Οι «σεκάνς», ως μεθοδολογικό εργαλείο, αποτελούν μια πρώτη απόπειρα δοκιμών, η οποία επιχειρεί να κατανοήσει την εγγενή πολυπλοκότητα, τη διευρυμένη ποικιλομορφία και την υψηλή ετερογένεια που εμφανίζει η επισφάλεια

ως κοινωνικό φαινόμενο αλλά και ως αντικείμενο ακαδημαϊκής διερεύνησης. Τα φαινόμενα επισφάλειας προκαλούνται από ετερόκλητα αίτια, εκδηλώνονται με διάφορες μορφές και με διαφορετική ένταση και μορφή στους διαφόρους πληθυσμούς. Οι «σεκάνς» φωτογραφίζουν τα υπό διαπραγμάτευση, εν εξελίξει κοινωνικά φαινόμενα, δεν επιδιώκουν να αποκαλύψουν καινούριες πραγματικότητες, αλλά διαφορετικές, μετασχηματιζόμενες πτυχές κοινωνικών φαινομένων που διαμορφώνουν διαχρονικά την υπό μελέτη περιοχή. Οι «σεκάνς» αποτυπώνουν αυτό που προϋπήρχε.

Το πείραμα πέτυχε;

Το αναπάντεχο στη συγκεκριμένη έρευνα δεν σχετίστηκε με το είδος των αποτελεσμάτων ή πορισμάτων που προέκυψαν στο πεδίο, αλλά με τον τρόπο και τη διαδικασία με την οποία μπορούν να συνδεθούν τα νήματα, την επιλογή της ερευνητικής αφετηρίας και την πλοήγηση στη διαδρομή. Αυτή η απεικόνιση δεν επιδίωξε να αποτελέσει μια ντετερμινιστική καταγραφή, αλλά μια εις βάθος κατανόηση όψεων της επισφάλειας που, παράλληλα, στοχεύει στη συνεχή διαμόρφωση νέων ερωτημάτων.

Προσπάθησα να περιγράψω κάτι που υπάρχει, συμβαίνει, κινείται, ζει – ο σχεδιασμός της έρευνας θέλησα να είναι κοντά σε αυτό. Ελεύθερος, δημιουργικός, πειραματικός, συνθετικό-αναλυτικός. Για εμένα, κάθε βήμα και διάλογος στην Κυψέλη σμίλευσε την κατανόησή μου για σύνθετα ζητήματα, όπως η επισφάλεια, η φτώχεια, οι ανισότητες. Μέσα από το περπάτημα, τις χειρονομίες, τις στάσεις, τα μικρά συμβάντα, τα ακούσματα και τα βλέμματα, η ερευνητική διαδρομή συναντήθηκε με διαφορετικούς ανθρώπους και κοινωνικές ομάδες και ήρθε πιο κοντά με τους τρόπους και τις διεργασίες τους. Σχεδιάζοντας με μεγαλύτερη ευελιξία την ερευνητική διαδρομή, μου δόθηκε η δυνατότητα να αντιληφθώ ενσώματα εκφάνσεις των ζητημάτων, να σταθώ και να φωτίσω περισσότερο εκείνες τις «σεκάνς», οι οποίες στη δική μου κατανόηση είχαν μεγαλύτερη σημασία.

Επιχείρησα να φωτογραφίσω τον αόρατο κύκλο της επισφάλειας ως ένα πλέγμα κοινωνικών ανισοτήτων και αποκλεισμών σε συνεχή εξέλιξη, ο οποί-

ος μετασχηματίζεται διαμορφώνοντας νέες εκφράσεις του κοινωνικού χώρου με έντονες διαφοροποιήσεις. Το καλειδοσκόπιο και οι «σεκάνς» αποτέλεσαν τα εύελικτα εργαλεία που δημιούργησα προκειμένου να σχηματοποιήσω μια μορφή του κύκλου της επισφάλειας και να καταφέρω να ακουμπήσω στις πτυχές του.

Η μεθοδολογική διαδρομή που ακολούθησα θα μπορούσε να σχολιαστεί ως μη «ορθόδοξη», ωστόσο προσέφερε παρ' όλους τους περιορισμούς νέα σημεία για προβληματισμό και ανέδειξε νέα τοπία έρευνας. Συμβολή και στόχο της έρευνας αποτέλεσε η διαμόρφωση ενός νέου ανοιχτού πεδίου για ανταλλαγή απόψεων και συσχέτιση των ερευνητικών επιλογών με τα πορίσματα.

ένα ταξίδι συνύφανσης όψεων και τοπίων

Δημήτρης Μπαρδάκας
*Κοινωνικές πρακτικές συμμετοχικότητας
για την ανάγνωση και την επανοικειοποίηση του χώρου.
Διπλωματική εργασία σε εξέλιξη, 2023.*

Στη διάρκεια της ερευνητικής μου πορείας στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα έως και σήμερα που βρίσκομαι στο στάδιο διάρθρωσης της διπλωματικής εργασίας, τέθηκαν πολλές και διαφορετικές ερωτήσεις που αφορούν την κοινωνική πραγματικότητα και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Ερωτήματα με διαφορετικό περιεχόμενο, από διαφορετική οπτική, από διαφορετικούς ανθρώπους. Πώς συντελούνται οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί; Ποια η ερμηνεία των μετασχηματισμών και των μεταλλαγών που μελετάμε; Ποια είναι τα νευραλγικά στοιχεία που αποτελούν και πλαισιώνουν την πραγματικότητα; Πώς επηρεάζουν τον χώρο; Πώς ο χώρος επηρεάζει τις κοινωνικές σχέσεις; Πώς συμμετέχουμε ως σχεδιαστές; Δικαιούμαστε να διατυπώσουμε τις κοινωνικές ανάγκες διαφορετικών τόπων και ανθρώπων; Μπορούμε να σχεδιάσουμε για τις επιθυμίες και τα οράματα των άλλων; Μήπως είναι ορθότερο να μάθουμε να στηρίζουμε πρακτικές με τις οποίες οι κοινωνικές ομάδες θα αναδείξουν οι ίδιες τις ανάγκες τους, όντας συμμετοχοί στη συλλογική ζωή;

Σύντομα μέσω της επαφής με τους/τις συμφοιτητές/τριες και μέσα από τη σύσταση ομάδων και εργαστηρίων για την κατανόηση των χωρικο-κοινωνικών ζητημάτων, έγινε διακριτό το γεγονός ότι τα κοινωνικά φαινόμενα δεν θα μπορούσαν να έχουν μόνο μία ανάγνωση και μία ερμηνεία. Αφετηρία στις παραπάνω διαπιστώσεις ήταν να αντιληφθούμε το εργαστήριο ως έναν «καμβά» ανάπτυξης δικτύων και σχέσεων μεταξύ σπουδαστών, μέσω των διαφορετικών ερευνητικών διαδρομών που ακολούθησε ο/η καθένας/μία ξεχωριστά. Ως ένα εν δυνάμει πείραμα σε εξέλιξη. Η διαπίστωση αυτή και η συνύπαρξη στο δίκτυο της τάξης επέκτεινε τις βάσεις για την αντίληψη των πολλαπλοτήτων που συνυπάρχουν στον χώρο, των διαφορετικών τροχιών που λαμβάνουν μέρος την ίδια στιγμή, στο ίδιο σημείο, από διαφορετικούς ανθρώπους.

Θεωρήσαμε εξ αρχής πως κοινός μας στόχος δεν είναι η επανεπινόηση του

χώρου, αλλά η ανάγνωση αυτού. Θεωρήσαμε ακόμα πως η ανάγνωση του χώρου δεν έχει μονάχα μία διατύπωση και μία διάσταση, αλλά αποτελείται από πληθώρα ανομοιόμορφων, πολύπλευρων και πολυσύνθετων εικόνων που διαμορφώνουν έναν πολυδιάστατο ενιαίο χώρο. Έναν χώρο γεμάτο ασυνέχειες. Έναν χώρο γεμάτο θραύσματα. Έναν χώρο με ρωγμές στον χρόνο, την ιστορία, τον πολιτισμό και την κοινωνία. Τελικά έναν χώρο χωρίς γεωγραφικά περιγράμματα και οριοθετήσεις, όπου η ανάγνωσή του δεν θα μπορούσε να γίνει, εάν μπορεί να γίνει, μονάχα από μια χωρο-χρονική στιγμή, συσχέτιση και οπτική.

Αυτό είναι εν τέλει και το κεντρικό στίγμα του εργαστηρίου που δημιουργήθηκε και αποτυπώνεται στο τεύχος που συνθέσαμε. Ένα εργαστήριο πολλαπλών όψεων της πραγματικότητας, διαμορφωμένο από ανομοιόμορφες ιδέες, σκέψεις και προσεγγίσεις, που συμπληρώνουν και συνθέτουν κομμάτια, ή όψεις, των κοινωνικο-χωρικών ζητημάτων. Ή, αν θέλετε, ένα εργαστήριο ανάγνωσης του χώρου, θέτοντας τον ίδιο του τον εαυτό ως ένα πείραμα που προσπαθεί να συνθέσει ένα τοπίο από ποικίλες και διαφορετικές εικόνες. Θέτοντας ως ερώτημα, εάν ένα τοπίο, ή μια κοινωνικο-χωρική ανάγνωση, μπορεί να διαμορφωθεί από διαφορετικές εικόνες και από διαφορετικές θέσεις παρατήρησης.

Στο κείμενο^α που συνθέσαμε παρουσιάζονται οι ερευνητικές διαδρομές και οι ερευνητικές μας θέσεις. Παρουσιάζεται όμως και ο τρόπος με τον οποίο έγινε η σύνθεσή τους, πώς εξελίχθηκαν, πώς μετασχηματίστηκαν, από πού ξεκίνησαν και πού κατέληξαν.

Σε πρώτη ανάγνωση οι θεματικές φαίνεται να είναι ασύνδετες μεταξύ τους. Κοινωνικός αποκλεισμός, αναπτυξιακός λόγος, συμμετοχικός σχεδιασμός,

^α Εισαγωγή-επιμέλεια συλλογικού κειμένου Δημήτρης Μπαρδάκας, 7-9-2021. Στο εργαστήριο συμμετέχουν οι Ντόρα Αγιατζίδου, Αρέστεια Ασπρίδου, Στέλλα Βρακίδη, Σοφία Γρυλλάκη, Θεόδωρης Θεοδοσίου, Σόνια Θεοφιλοπούλου, Κατερίνα Ιωάννου, Γεωργία Καζαντζή, Βικτώρια Καρατζά, Αθηνά Καρτάλου, Γιώργος Κοκκόλης, Δάφνη Κουφαλιτάκη, Ιωάννης Λεβισιάνος-Λαμπρόπουλος, Ηρώ Μιναρετζή, Αγλαΐα Σφακάκη, Γιώργος Τσούμας, Τιμολέων Φαρμάκης, Χριστίνα Χατζή, Χριστίνα Χατζηπούλκα.

πολιτισμικά θραύσματα στον χώρο και τον χρόνο, εκπαίδευση, παιδεία, τεχνική και μεταποίηση, καινοτομία, αναπαραστάσεις, αφηγήσεις, αντιθέσεις, οικειοποίηση, γειτονιά – πληθώρα θεματικών. Κι όμως σε μια πιο ενδελεχή ανάγνωση αυτής της συλλογικής σύνθεσης, μπορεί κανείς να παρατηρήσει ένα αξιοσημείωτο γεγονός. Οι θεματικές ανομοιόμορφες, οι ιδέες ανομοιόμορφες, όμως η ιστορία κοινή. Το ερευνητικό νόημα κοινό. Κοινή η ανάγκη και η συμπόρευση για διαφάνεια, αλληλεγγύη, συνύπαρξη, διαχρονική αξιολόγηση και εξέλιξη. Κοινή η ανάγκη για αναζήτηση ρωγμών που θα μας επιτρέψουν να πιστεύουμε και να ονειρευόμαστε μια καλύτερη ζωή. Μια καλύτερη ζωή με επίκεντρο και πρωταγωνιστή τον άνθρωπο.

Διερευνώντας σήμερα τη συζήτηση και συνθέτοντας τη διπλωματική εργασία μου, έχει ωριμάσει η σκέψη ότι προσεγγίζοντας την κοινωνική πραγματικότητα από διαφορετικά οπτικά πεδία και διαφορετικές θέσεις εργασίας διαμορφώνεται μια σύνθετη – ενιαία εικόνα. Μια εικόνα, πλέγμα αλληλοσχετιζόμενων δικτύων, η οποία δεν μπορεί να αποτελεί παγιωμένη εξέλιξη των γεγονότων και η οποία περιγράφει τον χώρο ως ανοικτό, ατελή και σε δι-αρκές γίγνεσθαι, χωρίς σαφή γεωγραφικά όρια. Εικόνα, που πολύ συχνά, ή σχεδόν πάντα, αποκρύπτεται από τη μακροσκοπική και ποσοτική θεώρηση και εξέταση των φαινομένων, η οποία αδυνατεί να αντιληφθεί τις κοινωνικές δομές ως δυναμικές και μεταβαλλόμενες. Η διαπίστωση αυτή υποστηρίζει τη θέση ότι οι εξελίξεις δεν μπορούν να έχουν μονάχα μία ερμηνεία, αλλά πολλές συνδεδεμένες αφηγήσεις, για τον ίδιο χώρο, για τον ίδιο χρόνο, για τους ίδιους ανθρώπους, που όλες μαζί σχηματίζουν την πραγματική ζωή, η οποία δεν είναι στατική. Με αυτήν τη διαπίστωση όμως προκύπτει το αυτονόητο της αδυναμίας να «διαβάσουμε» ή να χαράξουμε πολιτικές με μονοσήμαντες, άκαμπτες διαδρομές ή σχεδιαστικά πλάνα.

Κατ' επέκταση όμως, το συνεχές ταξίδι αναζήτησης αναδεικνύει επίσης ότι στα δίκτυα όπου συνυφαίνεται η ζωή υπάρχουν αθέατες πλευρές ή αθέατα σημεία σαν «νησίδες» διαφορετικότητας ή φαινομενικής αποσπασματικότητας, σαν μια παράλληλη πραγματικότητα. Νησίδες με τη μορφή ασυνεχειών, σε αντιστοιχία με «κοινωνικές εικόνες», οι οποίες με τη σειρά τους αποτελούν αναπόσπαστο και καθοριστικό πλέγμα σύνδεσης που συνυφαίνει την υπό-

σταση της κοινωνικής πραγματικότητας. Κατανοώ ότι οι ασυνέχειες αποτελούν ίσως το πιο νευραλγικό «στρώμα» που πλεγματώνει την κοινωνική πραγματικότητα. Είναι οι χώροι εντός των οποίων μπορεί να πραγματωθεί η μετατόπιση και ο μετασχηματισμός των κοινωνικών διαδικασιών και του κοινωνικού γίγνεσθαι, γιατί εκεί υφίσταται ο τόπος ή ο κοινωνικός χώρος που δύναται να μετατοπισθεί, γιατί έχει ανάγκη την αλλαγή.

Τελικά μέσα από την αλληλεπίδραση με τους συμφοιτητές μου και τη συνεχιζόμενη διερεύνησή μου συμπεραίνω πως οι εργασίες μας, η ίδια η συνεργασία μας και το ‘παραδοτέο’, αποτελούν ένα δυναμικό «κολλάζ» ανάγνωσης και αντανάκλασης των όψεων μιας ενιαίας, αλλά ποικιλόμορφης ιστορίας. Η κάθε μεμονωμένη ερευνητική προσπάθεια αποτελεί μια εν δυνάμει συμπλήρωση της υπαρκτής πραγματικότητας των ασυνεχειών και των συνεχειών, της ομοιογένειας και της ανομοιογένειας. Στην προσπάθεια να απαντηθούν οι αρχικές ερωτήσεις αναδύθηκε ως απαραίτητο στοιχείο έρευνας η ανάγκη να αναζητήσουμε πολυφασματικά τα δίκτυα που συσχετίζουν τον άνθρωπο με τη ζωή. Να εντοπίσουμε ή να αναγνώσουμε τις αθέατες πλευρές της πραγματικότητας. Καταλήγω ότι ο τρόπος για να πραγματοποιηθεί αυτό είναι τις απαντήσεις να τις δώσουν οι ίδιοι οι άνθρωποι τους οποίους η ζωή αφορά και τις οποίες μόνο οι ίδιοι μπορούν να δώσουν.

Παραπομπές/
Βιβλιογραφικές αναφορές

¹ Ε. Παναγιωτάτου, *Θέματα Ανάπτυξης του Χώρου*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 1983, *Εισαγωγή στον Χωροταξικό Σχεδιασμό*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Έδρα Χωροταξίας και Οικιστικής Ανάπτυξης, Αθήνα, 1982.

² <http://www.arch.ntua.gr/index.php/lab/ergastirio-schediastikis-methodologia/> και <https://elisabethpanayotatos.gr/>

³ Υποχρεωτικό μεταπτυχιακό μάθημα, *Το ζήτημα της μεθοδολογίας και της θεωρίας στον σχεδιασμό του χώρου*, 2011-2021, κατ' επιλογήν μάθημα, *Χωρικές, οικονομικές, πολιτισμικές διαστάσεις της ανάπτυξης και του σχεδιασμού*, 2000-2021.

⁴ Βλέπε Ε. Παναγιωτάτου, κεφάλαιο ΙΙΙ., 'Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή σε ένα Ενιαίο Πλαίσιο Θεώρησης και Σχεδιασμού', στο *Συμβολή σε μια Ενιαία Θεώρηση του Χώρου και σε μια άλλη Σχεδιαστική Πρακτική*, Ε.Μ.Π., 1988, σελ. 44-59. Παλαιότερα, θεωρητικοί, όπως ο C. Furtado, *Development and Underdevelopment*, Berkeley: University of California Press, 1971, μετάφραση από την ισπανική έκδοση, 1961, ο F. Perroux, 'Economic Space: Theory and Applications' στο J. Friedmann and W. Alonso et al., *Regional Development and Planning: A Reader*, Cambridge, Mass., 1964, η D. Massey, *Spatial Divisions of Labour, Social Structures and the Geography of Production*, London, Macmillan, 1984, είχαν ήδη έμμεσα επισημάνει την αναγκαιότητα μιας ενιαίας θεώρησης των αναπτυγμένων και μη περιφερειών, ενός ενιαίου πλαισίου ερμηνείας για τις διαδικασίες που διέπουν τους δύο τύπους οικονομιών. Η μαρξιστική θεώρηση συνέβαλε σημαντικά σ' αυτόν τον προβληματισμό προσδιορίζοντας έναν ενιαίο θεωρητικό άξονα. Όσον αφορά το θέμα της συνεχώς μεταβαλλόμενης πραγματικότητας και την αναγκαιότητα διαμόρφωσης άλλης προσέγγισης, βλέπε κεφάλαιο ΙΙ., 'Η Αναδιάρθρωση των Κοινωνιών και η Έννοια του Χώρου', στο *Συμβολή σε μια Ενιαία Θεώρηση του Χώρου και σε μια άλλη Σχεδιαστική Πρακτική*, *op. cit.*, σελ. 21-43.

⁵ Βλέπε μελέτες περίπτωσης, κεφάλαια ΙΙ., ΙV.

⁶ Βλέπε 'Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή...', *op. cit.*

⁷ *Ibid.*

⁸ Για την 'απαρχαιωμένη' αντίληψη ότι η πόλη είναι οριοθετημένη με σαφή γεωγραφικά όρια, βλέπε Geoff Vigar, Stephen Graham and Patsy Healey, 'In Search of the City in Spatial Strategies: Past Legacies, Future Imaginings', *Urban Studies*, 42 (8), 2005, pp. 1391–1410.

⁹ Ο C. McFarlane, αντιλαμβανόμενος την πόλη σε σύνθεση από θραύσματα αναδομεί νέα αντιληπτικά σχήματα. Βλέπε C. McFarlane, *Fragments of the City, Making and Remaking Urban Worlds*, Berkeley, University of California Press, 2021 και 'Fragment urbanism: politics on the margins of the city', *Environment and Planning D: Society and Space*, 36 (6), 2018, pp. 1007–1025. Για τη γεωγραφία των θραυσμάτων, βλέπε Ananya Roy, 'What is urban about critical urban theory?' *Urban Geography*, Volume 37 (6), 2016, pp. 1–14.

¹⁰ Βλέπε μελέτες περίπτωσης, κεφάλαια II., IV.

¹¹ Βλέπε τοποθετήσεις από Ε. Καζέρου, Ξ. Μακρή, Η. Παπαδοπούλου, Β. Πετρίδη, Δ. Μπαρδάκα, στο *Δίαυλος στο φως – αντί επιλόγου*.

¹² Βλέπε Ε. Παναγιωτάτου, *Η οδύσσεια...θεωρήσεις, μεθοδολογικές προσεγγίσεις σχεδιασμού. Το ζήτημα του χώρου. Μεθοδολογικές, ερμηνευτικές διαδρομές... στρατηγικές, πρακτικές σχεδιασμού με έμφαση στις κοινωνικο-οικονομικές διεργασίες, σειρά διαλέξεων στο υποχρεωτικό μεταπτυχιακό μάθημα, Το ζήτημα της μεθοδολογίας και της θεωρίας στον σχεδιασμό του χώρου, 2011–2021*, *op. cit.*

¹³ Βλέπε κεφάλαιο II. και Ε. Παναγιωτάτου, 'Εκπαίδευση, έρευνα, πόλη, πολεοδομία', στο *Πόλη και Χώρος από τον 20ο στον 21ο αιώνα*, τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Αθανάσιο Ι. Αραβαντινό, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ΣΕΠΟΧ, Αθήνα, 2004, σελ. 383–395.

¹⁴ Για τον αστικό 'κοινωνικό χώρο', ως ένα πλέγμα από πολλαπλές διασυνδέσεις, ανοικτό, απροσδιόριστο, δυναμικό, άνισο, σε συνεχή διαμόρφωση, βλέπε Yosef Jabareen and Efrat Eizenberg, 'Theorizing urban social spaces and their interrelations: New perspectives on urban sociology, politics and planning', *Planning Theory*, 20 (3), 2021, pp. 211–230 και 'What is urban about critical urban theory?' *op. cit.*

¹⁵ Βλέπε κεφάλαιο II., IV.

¹⁶ Θέση που υιοθετήσαμε στο σύνολο της ερευνητικής προσπάθειας.

¹⁷ Βλέπε *Διάυλος στο φως...*, op. cit.

¹⁸ Βλέπε 'Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή...', op. cit.

¹⁹ Βλέπε μεθοδολογικές προσεγγίσεις στις μελέτες περίπτωσης, κεφάλαια II., IV.

²⁰ Έχουμε και παλαιότερα προβάλει την ανάγκη αναθεώρησης του εννοιολογικού οπλοστασίου και αισθητικής του σχεδιασμού, υπό το πρίσμα απο-αθροιστικής προσέγγισης του χώρου. Βλέπε 'Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή...', op. cit., θέση που έχει υιοθετηθεί και εξελιχθεί περαιτέρω στη συλλογική ερευνητική δραστηριότητα. Βλέπε μελέτες περίπτωσης, *ibid.*

²¹ Στη διάρκεια της εξελισσόμενης ερευνητικής διαδρομής οι θέσεις μας υποστήριξαν προπτυχιακά και μεταπτυχιακά μαθήματα πολεοδομίας χωροταξίας στις Σχολές Αρχιτεκτόνων, Τοπογράφων και Πολιτικών Μηχανικών, Ε.Μ.Π.' διευρύνθηκαν με την ανταλλαγή απόψεων με τους σπουδαστές.

²² Βλέπε κεφάλαιο I., 'Ζητήματα Θεωρίας και Πρακτικής', στο *Συμβολή σε μια Ενιαία Θεώρηση του Χώρου και σε μια άλλη Σχεδιαστική Πρακτική*, op. cit., σελ. 17-20, θέση που υιοθετήσαμε στην ερευνητική μας δραστηριότητα.

²³ Η κατ' αρχήν θέση ότι μία ή περισσότερες δραστηριότητες που φαίνεται να κυριαρχούν σε αθροιστικό επίπεδο μπορεί κάλλιστα να είναι μεμονωμένοι 'θύλακες' από οικονομική και γεωγραφική άποψη, ενώ η ιεράρχηση του χώρου σε σύστημα περιφερειών με τα καθιερωμένα κριτήρια πολύ λίγο διευκολύνει τον προσδιορισμό των διασυνδέσεων τους με την υπόλοιπη οικονομία και με τη μελέτη των αλλαγών στη διαχρονική εξέλιξή τους, βλέπε 'Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή...', op. cit., διερευνήθηκε και εμπλουτίστηκε περαιτέρω θεωρητικά και εμπειρικά με μια πληθώρα ερευνών.

²⁴ Βλέπε κεφάλαια IV., V.

²⁵ Βλέπε *Διάυλος στο φως...*, op. cit.

²⁶ Εικόνα που συντίθεται από θραύσματα, όχι κατ' ανάγκη 'εύθραυστη'.

²⁷ Βλέπε *Όψεις Αγροτικής Ανάπτυξης: Σύνθεση Μεθοδολογικής Προσέγγισης*, επι-

μέλεια Κ. Βαλεριάνου, Μ. Μάρκου, Μ. Μουκούλης, Ε. Παναγιωτάτου, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ε.Μ.Π., 2011, ISBN 978-960-88489-6. Βασίζεται σε συνέχεια, εμβάθυνση του ερευνητικού έργου *Μεθοδολογία Εντοπισμού και Αξιολόγησης Περιοχών για Ολοκληρωμένες Παρεμβάσεις Αγροτικής Αναγέννησης*, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Περιφέρεια Ηπείρου, 2010. Στην ομάδα έργου συμμετέχουν επίσης οι Α. Μανωλοπούλου, Γεωπόνος, Ι. Σαγιάς, Επίκουρος Καθηγητής Ε.Μ.Π., κύριος ερευνητής. Οι ειδικοί συνεργάτες Ν. Κατσουλάκος, Μηχανολόγος Μηχανικός, Μ. Μπακαούκας, Μηχανικός Χωροταξίας Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, οι Υποψήφιοι Διδάκτορες Ε. Τιβικέλη, Πολεοδόμος Χωροτάκτης, Ε. Τριάντου, Αγρονόμος Τοπογράφος Μηχανικός. Γλωσσική επιμέλεια Α. Μπουκάλα. Ε. Παναγιωτάτου, επιστημονική υπεύθυνη.

²⁸ Ενδιάμεση Διαχειριστική Αρχή Περιφέρειας Ηπείρου.

²⁹ Βλέπε κεφάλαιο Ι., 'Η Πρόθεση', στο *Όψεις Αγροτικής Ανάπτυξης: Σύνθεση Μεθοδολογικής Προσέγγισης*, *op. cit.*, σελ. 19-27.

³⁰ Ο όγκος, η μορφή των δεδομένων (μήτρες/πίνακες συχνοτήτων διπλής εισόδου), αλλά και οι απαιτήσεις της έρευνας (εντοπισμός τόπων με κοινά χαρακτηριστικά ως προς τις παραμέτρους-μεταβλητές της ανάλυσης), οδήγησαν στην επιλογή των μεθόδων ανάλυσης αντιστοιχιών (Correspondence Analysis) και της ιεραρχικής ταξινόμησης (Hierarchical Cluster Analysis). Οι χωρικές λειτουργικές ομάδες είναι το αποτέλεσμα της ταξινόμησης. Βλέπε ενότητα ΙΙΙ.3., 'Οι Χωρικές Λειτουργικές Ομάδες', *ibid.*, σελ. 51-56.

³¹ Στηρίζεται στο *Σχέδιο Καποδίστριας, Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης*, ν.2539/1997 (ΦΕΚ Α-244/4.12.1997).

³² Η απεικόνιση των 'δυνάμει' οικιστικών πλεγμάτων βασίζεται στην καταγραφή και αξιολόγηση της φυσιογνωμίας των δημοτικών διαμερισμάτων όσον αφορά τον πληθυσμό, τη διάρθρωση του οικιστικού δικτύου, το πλήθος των θεσμοθετημένων παραδοσιακών οικισμών, τα πολιτισμικά διαθέσιμα, τις τουριστικές υποδομές-καταλύματα. Βλέπε κεφάλαιο ΙΙΙ., 'Ανιχνεύοντας Δυνάμει Χωρικά Πλέγματα', στο *Όψεις Αγροτικής Ανάπτυξης: Σύνθεση Μεθοδολογικής Προσέγγισης*, *op. cit.*, σελ. 37-56.

³³ Ως κριτήρια χρησιμοποιούμε τον όγκο και την εξειδίκευση (συντελεστές χωροθέ-

τησης) της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής ανά κατηγορία, ανά δημοτικό διαμέρισμα, *ibid.*

³⁴ Για την ομαδοποίηση των δημοτικών διαμερισμάτων επιλέχθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν εννέα μεταβλητές: χρονο-απόσταση, μέση κλίση αναγλύφου, εγγύτητα σε υψηλής αξίας περιβαλλοντικούς πόρους, ποσοστό εξοχικών και δευτερευουσών κατοικιών, σύνολο κλινών σε τουριστικά καταλύματα, δείκτης γήρανσης του πληθυσμού, δείκτης εξάρτησης του πληθυσμού, δείκτης συγκέντρωσης της επιφάνειας του δημοτικού διαμερίσματος σε γεωργικές, κτηνοτροφικές δραστηριότητες, κοινωνικο-επαγγελματική σύνθεση. Οι τιμές των παραμέτρων-μεταβλητών κατηγοριοποιήθηκαν σε ιδιαίτερες κατηγορίες, κλάσεις, οι οποίες αντανακλούν τη στατιστική-ποσοτική διαφοροποίησή τους αλλά και σημαντικές χωρο-λειτουργικές διαφοροποιήσεις. Βλέπε ενότητα III.3.2., 'Οι Παράμετροι-Μεταβλητές της Πολυμεταβλητής Ανάλυσης Δεδομένων', *ibid.*, σελ. 52-54.

³⁵ Χωρική Λειτουργική Ομάδα Α1-Δυναμικές παραγωγικές περιοχές, Χωρική Λειτουργική Ομάδα Α2-Μειονεκτικές περιοχές, Χωρική Λειτουργική Ομάδα Β1-Περιοχές με σημαντικές αστικές συγκεντρώσεις, Χωρική Λειτουργική Ομάδα Β2-Πολυλειτουργικές ορεινές και ημιορεινές περιοχές. Βλέπε 'Οι Χωρικές Λειτουργικές Ομάδες', *op. cit.*

³⁶ Βλέπε κεφάλαιο II., 'Το Ζήτημα των Οικισμών' στο *Όψεις Αγροτικής Ανάπτυξης: Σύνοψη Μεθοδολογικής Προσέγγισης*, *op. cit.*, σελ. 29-35.

³⁷ Πλέγματα I – VIII. Παραθέτουμε εδώ συνοπτικά, ως παράδειγμα, τις αναπτυξιακές συνιστώσες του Οικιστικού Πλέγματος I: Το πλέγμα αναπτύσσεται στη χωρική λειτουργική ομάδα των δημοτικών διαμερισμάτων Α2 (μειονεκτικές περιοχές) και κυρίως στην Α1 (δυναμικές παραγωγικές περιοχές). Διακρίνεται για δυναμική γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή και σημαντική τουριστική δραστηριότητα κατά περιοχές. Διαθέτει αξιόλογους οικισμούς, με φυσικό, περιβαλλοντικό και πολιτισμικό πλούτο. Περιοχές του πλέγματος βρίσκονται εντός ακτίνας επιρροής Πρέβεζας και Άρτας. 'Σύννεφο' μικρών αξιόλογων οικισμών με φυσικό/περιβαλλοντικό και πολιτισμικό πλούτο βρίσκεται σε γεωγραφική εγγύτητα με το οικιστικό πλέγμα I αλλά και με τα V και VIII. Το έργο προτείνει κατάλληλες επενδυτικές ρυθμίσεις οι οποίες ενισχύουν τη 'συνάρθρωση' των πλεγμάτων I, V και VIII αλλά και τις ιδιαιτερότητες των μικρότερων οικισμών, οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν σε πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις. Βλέπε κεφάλαιο IV., 'Δυνάμει Πολυλειτουργικά Οικιστικά Πλέγματα', *ibid.*, σελ. 59-65.

³⁸ Βλέπε ενότητα III.3.1., 'Η προσέγγιση της Χωρικής Διαφοροποίησης', *ibid.*, σελ. 51-52.

³⁹ Προβλέψαμε μέτρα και δράσεις σύμφωνα με τη φυσιογνωμία κάθε πλέγματος, με έμφαση στα διαρθρωτικά ζητήματα και την πολυλειτουργικότητα. Έργα αναδάσμου, εγγειοβελτιωτικά έργα, αγροτική οδοποιία, αγροτικό εξηλεκτρισμό, αναδιάρθρωση της παραγωγής, βιολογικές μεθόδους παραγωγής, κατοχύρωση προϊόντων ονομασίας προέλευσης και γεωγραφικής ένδειξης, καθετοποίηση της παραγωγής. Ενίσχυση των γεωργικών και κτηνοτροφικών περιοχών, ανάπτυξη συνεργειών με μη αγροτικές δραστηριότητες. Ενίσχυση της απασχόλησης, επαγγελματική κατάρτιση. Προστασία των ευαίσθητων οικισμών, ενίσχυση του κτιριακού αποθέματος, βελτίωση τεχνικών υποδομών και κοινωνικού εξοπλισμού, μέτρα και δράσεις για την ανάδειξη της τοπικής φυσιογνωμίας, του αρχιτεκτονικού πλούτου, της πολιτισμικής κληρονομιάς. Αποκατάσταση κατοικιών (στέγες κ.λπ.), διατήρηση και αναβάθμιση πολιτισμικών χαρακτηριστικών της αγροτικής υπαίθρου (γεφύρια, μύλοι, πατητήρια, βρύσες κ.λπ.), αποκατάσταση κτιρίων, κυρίως κηρυγμένων ως διατηρητέων. Έλεγχο της φέρουσας περιβαλλοντικής και τουριστικής ικανότητας, ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών τουρισμού κ.ά. Βλέπε 'Παράρτημα: Υποστηρικτικό Υλικό', στο *Όψεις Αγροτικής Ανάπτυξης: Σύνθεση Μεθοδολογικής Προσέγγισης*, *op. cit.*, σελ. 121-170.

⁴⁰ Βλέπε σχετικά με το σχεδιασμό πλέγματος δεικτών και παρατηρητηρίου στην ενότητα VI.1., 'Η Σημασία της Διαχρονικής Παρατήρησης και Αξιολόγησης', *ibid.*, σελ. 75-81.

⁴¹ Βλέπε κεφάλαιο IV.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Βλέπε *Παρατηρώντας το Αιγαίο...*, επιμέλεια Ει. Κλαμπατσέα, Ε. Παναγιωτάτου, σύμβουλος Ι. Σαγιάς, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, 2007, ISBN 978-960-89223-1-0. Βασίζεται σε συνέχεια, εμβάθυνση των αυτοδύναμων ερευνητικών έργων α. *Αξιολόγηση Υπάρχουσας Κοινωνικο-Οικονομικής Υποδομής Νησιωτικού Χώρου Αιγαίου*, χρηματοδότηση Υπουργείου Αιγαίου, 1999, στο πλαίσιο του ευρύτερου προγράμματος Ε.Μ.Π., *Ακρίτας*, με επιστημονικό υπεύθυνο τον Ελ. Παπαγιαννάκη, Αντιπρύτανη Ε.Μ.Π. και β. *Πιλοτικός Σχεδιασμός ενός Εργαλείου Προγραμματισμού στο Πλαίσιο Λειτουργίας του Νησιωτικού*

Παρατηρητηρίου, χρηματοδότηση Υπουργείου Αιγαίου, 2005. Στα έργα συμμετέχουν επίσης οι Υποψήφιοι Διδάκτορες Κ. Βαλεριάνου, Αρχιτέκτων Πολεοδόμος, Μ. Μπούργος, Μεταλλειολόγος-Μεταλλουργός Μηχανικός. Εισαγωγή χαρτογραφικών και περιγραφικών δεδομένων Γ. Πανόπουλος, Αγρονόμος Τοπογράφος Μηχανικός, Σ. Παπαγιαννάκης, Πτυχιούχος Τμήματος Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων. Επιμέλεια έκδοσης Α. Σωτηροπούλου, γλωσσική επιμέλεια Α. Μπουκάλα. Ε. Παναγιωτάτου, επιστημονική υπεύθυνη.

⁴⁴ Βλέπε κεφάλαιο ΙΙΙ.

⁴⁵ Θέση που υιοθετούμε σε όλη την ερευνητική προσπάθεια.

⁴⁶ Βλέπε ερευνητικό έργο, *Αξιολόγηση των Προγραμμάτων Προώθησης Επενδυτικών Πρωτοβουλιών σε Τομείς Κλειδί της Ελληνικής Οικονομίας. Διαμόρφωση Εναλλακτικής Μεθόδου Παρέμβασης*, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ε.Μ.Π., Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, ΠΕΝΕΔ, 1993. Στην ομάδα έργου συμμετέχουν Γ. Ζαχαράτος, Δρ. Οικονομολόγος, Μ. Μάρκου, Αρχιτέκτων Πολεοδόμος, Ι. Σαγιάς, Οικονομολόγος Χωροτάκτης, Μ. Σπουρδαλάκης, Επικ. Καθηγητής ΕΚΠΑ, Β. Κουζούνης, Προγραμματιστής Η/Υ, Β. Αξιώτης, Πολεοδόμος. Οι σπουδάστριες Κ. Βαλεριάνου, Α. Δουμένη, Π. Μάντζιου. Ε. Παναγιωτάτου, επιστημονική υπεύθυνη. Βλέπε επίσης Μ. Μάρκου, Ι. Σαγιάς, Μ. Σπουρδαλάκης, Ε. Παναγιωτάτου, 'Προς έναν Επαναπροσδιορισμό του Χώρου στην Πολιτική Κινήτρων', *Τόπος*, 8/94, ISBN 1105-3267, σελ. 117-157.

⁴⁷ Βλέπε 'Προς μια Άλλη Αντιμετώπιση του Χώρου: Διαδικασίες Χωρικής Διαφοροποίησης', στο *Αξιολόγηση των Προγραμμάτων Προώθησης Επενδυτικών Πρωτοβουλιών σε Τομείς Κλειδί της Ελληνικής Οικονομίας. Διαμόρφωση Εναλλακτικής Μεθόδου Παρέμβασης*, *op. cit.*, σελ. 1-7.

⁴⁸ Βλέπε 'Προς έναν Επαναπροσδιορισμό του Χώρου στην Πολιτική Κινήτρων', *op. cit.*

⁴⁹ Η έρευνα ανατρέχει στα επενδυτικά προγράμματα που εντάχθηκαν στους νόμους κινήτρων 2687/53, 147/67, 331/74, 1116/81, 1262/82 με στοιχεία που μας διέθεσε το ΥΠΕΘΟ, η ΕΣΥΕ, το ΥΠΕΧΩΔΕ, ο ΕΟΤ, το ΚΕΠΕ και άλλοι φορείς. Για τον νόμο 1262/82 μας δόθηκε από το ΥΠΕΘΟ η κλαδική κατανομή σε τετραψήφια ανάλυση των επενδυτικών προγραμμάτων που εντάχθηκαν στο σύνολο της χώρας. Για τους υπόλοιπους νόμους έγινε από την ερευνητική ομάδα, όπου ήταν δυνατή, απογρα-

φή των καρτελών. Ο όγκος και η λεπτομέρεια των πληροφοριών που συλλέχθηκαν με τη βοήθεια των υπολογιστικών μεθόδων του έργου επέτρεψαν εκτενή απεικόνιση των δεδομένων που σχετίζονται με την επενδυτική δραστηριότητα στο πλαίσιο της νομοθεσίας κινήτρων και τους νόμους αυτούς. Ο νόμος 1262/82 αποτελεί το πλέον συγκροτημένο μέσο υλοποίησης αναπτυξιακών πρωτοβουλιών σε σχέση με την ενίσχυση ιδιωτικών επενδύσεων, απορρόφηση κονδυλίων από κοινοτικά προγράμματα και αποκέντρωση επενδυτικών δραστηριοτήτων. Η υλοποίησή του συμβαδίζει με εποχή δραματικών οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων, ένταξη στην ΕΟΚ, κλιμακούμενη αποβιομηχάνιση της εθνικής οικονομίας, μεταβολή δημογραφικών τάσεων, πληθυσμιακή ανάπτυξη των μεγάλων αστικών κέντρων, δημοσιονομική κρίση, στροφή της χωρικής πολιτικής στην ‘περιφερειακή’ διάσταση των προβλημάτων. Βλέπε ‘Οι Επιπτώσεις της Εφαρμογής της Νομοθεσίας Κινήτρων στην Περιοχή Μελέτης’ στο *Αξιολόγηση των Προγραμμάτων Προώθησης Επενδυτικών Πρωτοβουλιών σε Τομείς Κλειδί της Ελληνικής Οικονομίας. Διαμόρφωση Εναλλακτικής Μεθόδου Παρέμβασης*, *op. cit.*, σελ. 80-129.

⁵⁰ Βλέπε ‘Ανασκόπηση της εξέλιξης των τομέων κλειδί της ελληνικής οικονομίας’, *ibid.*, σελ. 31-54.

⁵¹ Η περιοχή περιλαμβάνει έντεκα νομούς της χώρας γύρω από το Ιόνιο: Αιτωλοακαρνανίας, Άρτης, Αχαΐας, Ζακύνθου, Ηλείας, Θεσπρωτίας, Κέρκυρας, Κεφαλληνίας, Λευκάδος, Μεσσηνίας, Πρεβέζης.

⁵² Βλέπε ‘Προς έναν Επαναπροσδιορισμό του Χώρου στην Πολιτική Κινήτρων’, *op. cit.*

⁵³ Βλέπε Ε.Κ.Κ.Ε., *Επιχειρησιακό Σχέδιο Δράσης, 2001-2006*, Ιούλιος 2001.

⁵⁴ Βλέπε ερευνητικό έργο, *Παραθεριστική Κατοικία και Οικιστική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας, Διευθυντής Χ. Κασίμης, Αν. Καθηγήτριας Πανεπιστημίου Πατρών, Ε.Κ.Κ.Ε., ΥΠΕΧΩΔΕ, Γενική Διεύθυνση Χωροταξίας, 1997. Στην ομάδα έργου συμμετέχουν Σ. Αυγερινού, Επίκ. Καθηγήτρια Ε.Μ.Π., Κ. Γκόρτσος, Αρχιτέκτων Πολεοδόμος, Α. Δέφνερ, Δρ. Γεωγράφος, Μ. Θανοπούλου, Δρ. Κοινωνιολόγος, η αλησμόνητη Φ. Καμούτση, Δρ. Αρχιτέκτων Πολεοδόμος, Β. Κουφοπούλου, Αρχιτέκτων Μηχανικός, Θ. Μαλούτας, Αν. Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Ι. Παναγιωτοπούλου, Δρ. Αρχιτέκτων Πολεοδόμος, Θ. Πάν-

ζαρης, Πολεοδόμος, Ι. Σαγιάς, Οικονομολόγος Χωροτάκτης, Ε. Σεργώνη, Αγρονόμος Τοπογράφος Μηχανικός, Π. Τσάρτας, Δρ. Κοινωνιολόγος, Δ. Φιλιππίδης, Αν. Καθηγητής Ε.Μ.Π. Οι ερευνητές Β. Μοσχόβου, Μ. Μπούργος, Μ. Χατζημάρκου. Οι σπουδαστές Χ. Βοσκόπουλος, Ι. Δουνδουλάκη, Μ. Πινήρος. Γραμματειακή και διαχειριστική υποστήριξη έργου Θ. Κελέφα, Τ. Σταφυλοπάτη. Ε. Παναγιωτάτου, επιστημονική υπεύθυνη. Βλέπε επίσης Κ. Gortsos, Ρ. Kamoutsi, J. Sayas, Ε. Panayotatos, 2000c, 'Second home and settlement space growth: The Greek experience' in *Rivista Geografica Italiana*, Annata CVII-Fasc.3/4, pp. 17-56.

⁵⁵ Βλέπε 'Το οικογενειοκρατικό πρότυπο και ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής παραθεριστικής κατοικίας' και 'Κοινωνική Δομή και Τρόποι Παραγωγής Παραθεριστικής Κατοικίας', *Παραθεριστική Κατοικία και Οικιστική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, *op. cit.*, α' φάση, σελ. 12-16 και 91-113.

⁵⁶ Βλέπε 'Επιλογή και Διάρθρωση Αξόνων Πολιτικής: Οι στόχοι του έργου', *ibid.*, σελ. 4-8.

⁵⁷ Περιοχές Παραλίας Αυλίδας, Βαθέως, Φάρου και Κέας.

⁵⁸ Βλέπε 'Η Σημασία της Κοινωνικής Διάστασης της Ζήτησης', στο *Παραθεριστική Κατοικία και Οικιστική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, *op. cit.*, β' φάση, σελ. 64-69.

⁵⁹ Βλέπε εξέλιξη της σύνθεσης τυπολογίας, *ibid.*, α', β', γ', φάσεις.

⁶⁰ Βλέπε 'Σύνοψη. Προς μια Εθνική Οδηγία για την Παραθεριστική Κατοικία', *ibid.*, β' φάση, σελ. 69-88, γ' φάση, σελ. 3-32 και 'Second home and settlement space growth: the Greek experience', *op. cit.*

⁶¹ Βλέπε 'Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή...', *op. cit.*

⁶² Βλέπε 'στρατηγικές ως στοιχείο απορρύθμισης', ενότητα Α.1.

⁶³ Το κείμενο ανατρέχει στην έκδοση *Μελέτη και Έρευνα Προβλημάτων Δυσλειτουργίας των ΜμΕ σε Σχέση με την Πολεοδομική Οργάνωση, 1988 (α)*, εκτενής σύνοψη του ίδιου τίτλου ερευνητικού έργου. Στο ερευνητικό έργο συμμετέχουν Α. Αραβαντινός, Καθηγητής Ε.Μ.Π., Λ. Βασενχόβεν, Καθηγητής Ε.Μ.Π., Γ. Τζιαφέτας, Επίκουρος Καθηγητής Ε.Μ.Π., Χ. Λαμπρίδης, Β. Λαμπρίδη, Οικονομολόγοι, Μ. Μάρκου, Αρχιτέκτων Πολεοδόμος, Ι. Σαγιάς, Οικονομολόγος Χωροτάκτης. Ειδικοί σύμβουλοι Α. Ευθυμιάτου, Νομικός, Κ. Πετράκη, Πολιτικός Μηχανικός, Συ-

γκοινωνιολόγος, Ι. Τσουδερός, Επίκ. Καθηγητής Ε.Μ.Π. Υπολογιστικές διαδικασίες Α. Μακρής, Αναλυτής Συστημάτων, συντονιστής, Ε. Γαβαλά, Φυσικός, Γ. Καββαδίας, Μαθηματικός Προγραμματιστής, Α. Καστανά, Μαθηματικός, Π. Χουλιάρας, Μαθηματικός, Ι. Ψαρομήλιγκος, Προγραμματιστής. Γραμματειακή υποστήριξη Θ. Κελέφα. Ε. Παναγιωτάτου, επιστημονική υπεύθυνη. Και στο Μ. Μάρκου, Ι. Σαγιάς, Ε. Παναγιωτάτου, *Χώρος και Παραγωγική Διαδικασία: Εξέλιξη της Προβληματικής, 1995 (β)*, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας, ΕΟΜΜΕΧ, 1995.

⁶⁴ Σχετικά με τη διερεύνηση της χωρο-κοινωνικής δυναμικής ως αναπόσπαστης συνιστώσας κοινωνικής αναπαραγωγής και μετασχηματισμού στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικών ρύθμισης του χώρου βλέπε Ι. Σαγιάς, *Κοινωνικός και Χωρικός Καταμερισμός Εργασίας στον Αστικό Χώρο. Το Παράδειγμα των Βιομηχανικών και Βιοτεχνικών Δραστηριοτήτων στον Νομό Αττικής, 1978-88*, Διδακτορική Διατριβή, Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας, 2001.

⁶⁵ Βλέπε *Χώρος και Παραγωγική Διαδικασία: Εξέλιξη της Προβληματικής, 1995 (β)*, *op. cit.*

⁶⁶ Η δειγματοληψία υλοποιήθηκε σε 1209 επιχειρήσεις κατανεμημένες ανάλογα με τη δραστηριότητά τους - κωδικό αριθμό της ΕΣΥΕ. Ως δειγματοληπτικό πλαίσιο χρησιμοποιήθηκε ο κατάλογος που μας παραχωρήθηκε από το Βιοτεχνικό Επιμελητήριο, ο οποίος περιλαμβάνει επιχειρήσεις των κλάδων 20 μέχρι 39 κατά ΣΤΑΚΟΔ 1980.

⁶⁷ Βλέπε *Χώρος και Παραγωγική Διαδικασία: Εξέλιξη της Προβληματικής 1995 (β)*, *op. cit.* και *Μελέτη και Έρευνα Προβλημάτων Δυσλειτουργίας των ΜμΕ σε Σχέση με την Πολεοδομική Οργάνωση, 1988 (α)*, *op. cit.*, σελ. 54-107.

⁶⁸ Βλέπε ενότητα 6.2., 'Βιομηχανική Οργάνωση και Χωρική Διάρθρωση στον Δήμο Περιστερίου', στο *Μελέτη και Έρευνα Προβλημάτων Δυσλειτουργίας των ΜμΕ σε Σχέση με την Πολεοδομική Οργάνωση, 1988 (α)*, *ibid.*, σελ. 121-122.

⁶⁹ Βλέπε κεφάλαιο 5., 'Συμπεράσματα – Προοπτικές', *ibid.*, σελ. 109-116.

⁷⁰ Βλέπε ενότητα 5.2., 'Ζητήματα Οργανωτικής Δομής', *ibid.*, σελ. 112-114.

⁷¹ Βλέπε 'Ζητήματα Οργανωτικής Δομής' και ενότητα 5.3., 'Ζητήματα Χωρικής Διάρθρωσης', *ibid.*, σελ. 114-116.

⁷² Βλέπε *Δίαυλος στο φως...*, *op. cit.*

⁷³ Για τις εργασιακές σχέσεις βλέπε αναλυτικότερα ενότητα 6.5., ‘Παρεμβάσεις σε Τοπικό Επίπεδο και Φορείς Εφαρμογής’, στο *Μελέτη και Έρευνα Προβλημάτων Δυσλειτουργίας των ΜμΕ σε Σχέση με την Πολεοδομική Οργάνωση 1988 (α)*, *op. cit.*, σελ. 126-129.

⁷⁴ Βλέπε ‘Βιομηχανική Οργάνωση και Χωρική Διάρθρωση...’, *op. cit.* και ενότητα 6.3., ‘Άξονες Ρύθμισης του Χώρου στον Δήμο Περιστερίου’, *ibid.*, σελ.122-123.

⁷⁵ Σχετικά με τις μορφές πρακτικής και συμβολικής οικειοποίησης του χώρου, υπό το πρίσμα της κοινωνικο-οικονομικής μεταλλαγής, των αντιλήψεων, των τρόπων διαχείρισης της χωρικής πραγματικότητας των μικρο-κοινωνιών, βλέπε Μ. Μάρκου, *Μορφές και Διαδικασίες Οικειοποίησης του Χώρου στο Δυτικό Τμήμα του Λεκανοπεδίου Αττικής. Η Περίπτωση του Δήμου Μοσχάτου*, Διδακτορική Διατριβή, Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας, 2000.

⁷⁶ Βλέπε αναλυτικότερα ενότητα 6.4., ‘Εξειδίκευση των Παρεμβάσεων σε Τομείς Κλειδί’, στο *Μελέτη και Έρευνα Προβλημάτων Δυσλειτουργίας των ΜμΕ σε Σχέση με την Πολεοδομική Οργάνωση 1988 (α)*, *op. cit.*, σελ. 123-126.

⁷⁷ Βλέπε αναλυτικότερα ‘Παρεμβάσεις σε Τοπικό Επίπεδο...’, *op. cit.*

⁷⁸ Βλέπε κεφάλαιο 6., ‘Στοιχεία για μια Απο-αθροιστική Προσέγγιση Ρύθμισης του Χώρου’ στο *Μελέτη και Έρευνα Προβλημάτων Δυσλειτουργίας των ΜμΕ σε Σχέση με την Πολεοδομική Οργάνωση 1988 (α)*, *op. cit.*, σελ.117-129.

⁷⁹ Απογραφές κτιρίων ΕΣΥΕ, 1980, 1990.

⁸⁰ Βλέπε ερευνητικό έργο, *Παραγωγική Αναδιάρθρωση της Βιοτεχνίας. Χωρικές και Κοινωνικο-Οικονομικές Επιπτώσεις*, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, ΓΓΕΤ, Δήμος Μοσχάτου, 1996. Στην ομάδα έργου συμμετέχουν Μ. Μάρκου, Αρχιτέκτων Πολεοδόμος, Ι. Σαγιάς, Οικονομολόγος Χωροτάκτης, κύριος ερευνητής, Α. Τσιβιλή, Αγρονόμος Τοπογράφος Μηχανικός. Οι ειδικοί συνεργάτες, Θ. Μαλούτας, Αν. Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Μ. Σπουρδαλάκης, Αν. Καθηγητής, ΕΚΠΑ. Ο σύμβουλος έργου, Γ. Κοσμετάτος, Καθηγητής Ε.Μ.Π. Γραμματειακή υποστήριξη έργου Χ. Βρέττη, Θ. Κελέφα. Ε. Παναγιωτάτου, επιστημονική υπεύθυνη.

⁸¹ Ibid.

⁸² Βλέπε κεφάλαια IV., V.

⁸³ Βλέπε ερευνητικό έργο, *Αναβάθμιση της Περιοχής του Δήμου Μοσχάτου*, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Δήμος Μοσχάτου, 1999. Στην ομάδα έργου συμμετέχουν Ει. Κλαμπασέα, Πολεοδόμος Χωροτάκτης, Μ. Μάρκου, Αρχιτέκτων Πολεοδόμος, Θ. Πάνζαρης, Πολεοδόμος, κύριοι ερευνητές, Γ. Μπαλμπούζη, Αρχιτέκτων Μηχανικός, Ε. Σεργώνη, Α. Τσιβιλή, Αγρονόμοι Τοπογράφοι Μηχανικοί. Οι σύμβουλοι έργου Ι. Γκόλιας, Καθηγητής Ε.Μ.Π., Κ. Γκόρτσος, Αρχιτέκτων Πολεοδόμος, Ι. Σαγιάς, Οικονομολόγος Χωροτάκτης. Χαρτογραφικές εργασίες οι σπουδάστριες Δ. Διμέλλη, Β. Κουφοπούλου. Οικονομική διαχείριση και γραμματειακή υποστήριξη έργου Θ. Κελέφα, Α. Κόχειλα. Ε. Παναγιωτάτου, επιστημονική υπεύθυνη.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Βλέπε 'Χωρικοί Τομείς-Χρήσεις Γης', *ibid.*, β' φάση, σελ. 13-32.

⁸⁶ Βλέπε *Παρατηρώντας τον Πειραιά I...*, επιμέλεια Κ. Βαλεριάνου, Ε. Παναγιωτάτου, σύμβουλοι έργου Ει. Κλαμπασέα, Ι. Σαγιάς, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, 2006, ISBN 960-89223-0-5. Βασίζεται σε συνέχεια, εμβάθυνση του ερευνητικού έργου *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση Κρίσιμων Κοινωνικών Παραμέτρων για τον Δήμο Πειραιά*, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Δήμος Πειραιά, 2005. Στην ομάδα έργου συμμετέχουν επίσης Κ. Βαλάκας, Ηλεκτρολόγος Μηχανικός και Μηχανικός Υπολογιστών. Στην έρευνα πεδίου οι σπουδάστριες Μ. Παπαγιάννη και Χ. Νάννου. Εισαγωγή χαρτογραφικών και περιγραφικών δεδομένων σε Σύστημα Γεωγραφικών Πληροφοριών Σ. Ταπεινάκη, Αγρονόμος Τοπογράφος Μηχανικός, Σ. Παπαγιαννάκης, Πτυχιούχος Τμήματος Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων. Τελική επεξεργασία και παραγωγή χαρτών έκδοσης Γ. Πανόπουλος, Αγρονόμος Τοπογράφος Μηχανικός. Γραμματειακή υποστήριξη Μ. Παπαδάτου. Γλωσσική επιμέλεια Α. Μπουκάλα. Ε. Παναγιωτάτου, επιστημονική υπεύθυνη.

⁸⁷ Για τους μετασχηματισμούς στο αστικό περιβάλλον, ιδιαίτερα στην περιοχή Αγίου Διονυσίου στον Πειραιά, σε σχέση με τις διαδικασίες εξέλιξης της παραγωγικής βάσης, τις διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης και τα χαρακτηριστικά των οικονομικών κλάδων, τις χωρικές αλλαγές και τις πρακτικές των επαγγελματικών ομάδων,

βλέπε Κ. Βαλεριάνου, *Μετασχηματισμοί στον Σύγχρονο Αστικό Χώρο. Μελέτη Περίπτωσης Δήμος Πειραιά*, Διδακτορική Διατριβή, Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας, 2006.

⁸⁸ Βλέπε *Παρατηρώντας τον Πειραιά Ι...*, ορ. cit. και *Παρατηρώντας τον Πειραιά ΙΙ...*, επιμέλεια Κ. Βαλεριάνου, Π. Μουκούλης, Ι. Σαγιάς, Ε. Παναγιωτάτου, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, 2008, ISBN 978-960-89223-2-7. Βασίζεται σε συνέχεια, εμβάθυνση του ερευνητικού έργου *Αναπτυξιακή Χαρτογράφηση Κρίσιμων Κοινωνικών Παραμέτρων για τον Δήμο Πειραιά*, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Δήμος Πειραιά, 2008. Στην ομάδα έργου συμμετέχουν επίσης Κ. Βαλάκας, Ηλεκτρολόγος Μηχανικός και Μηχανικός Υπολογιστών, Ει. Κλαμπασέα, Δρ. Πολεοδόμος Χωροτάκτης. Στην έρευνα πεδίου οι Μ. Βάρελης, Γ. Μάνσολας, Κ. Τσιγώνια, Αγρονόμοι Τοπογράφοι Μηχανικοί, οι μεταπτυχιακές σπουδάστριες Ε. Τούση, Αρχιτέκτων Μηχανικός και Μ. Χατζημαρκάκη, Πολιτικός Μηχανικός. Γλωσσική επιμέλεια Α. Μπουκάλα. Ε. Παναγιωτάτου, επιστημονική υπεύθυνη.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Αναδεικνύονται επτά Χωρικές Ομάδες Χρήσεων. Χωρική ομάδα 1, κυρίαρχη χρήση κατοικίας, χωρική ομάδα 2, κυρίαρχη χρήση εμπορίου-υπηρεσιών, χωρική ομάδα 3, κυρίαρχη χρήση βιομηχανίας-βιοτεχνίας, χωρική ομάδα 4, περιοχές κατοικίας με αναπτυγμένους θύλακους εμπορίου, υπηρεσιών τοπικής εμβέλειας και εξυπηρέτησης, χωρική ομάδα 5, έντονη συνύπαρξη βιομηχανίας-βιοτεχνίας, εμπορίου-υπηρεσιών, χωρική ομάδα 6, θύλακοι διείσδυσης εμπορίου-υπηρεσιών σε ζώνες κατοικίας ή και επικράτησης εμπορίου-υπηρεσιών εις βάρος βιομηχανίας-βιοτεχνίας, χωρική ομάδα 7, βιομηχανικοί-βιοτεχνικοί θύλακοι σε συνύπαρξη με κατοικία, 2000. Βλέπε ενότητα Ι.Β., 'Μέθοδοι Επεξεργασίας και Ανάλυσης', σελ. 21-23, ενότητα Ι.Γ., 'Προσέγγιση Χωρικών Ζητημάτων. Χωρικές Ομάδες Χρήσεων – Θύλακοι Χωρικής Εξειδίκευσης', σελ. 23-25 στο *Παρατηρώντας τον Πειραιά ΙΙ...*, ibid.

⁹¹ Η Χωρική Ομάδα Χρήσεων, η οποία αντιπροσωπεύει τη βιομηχανία-βιοτεχνία, συρρικνώνεται όσον αφορά τα οικοδομικά τετράγωνα τα οποία καταλαμβάνει και ως επί το πλείστον υποκαθίσταται από κατοικία ή και από εμπόριο-υπηρεσίες. Βλέπε ενότητα Ι.Δ., 'Αλλαγές, Τομές, Συνέχειες στην Οργάνωση του Χώρου στον Πειραιά', ibid., σελ. 25-29.

⁹² Ibid.

⁹³ Περίοδος 1990-2000.

⁹⁴ Οι ποιοτικές αφορούν τη σύνθεση των ομάδων ως προς την παρουσία/απουσία επιμέρους χρήσεων, τη συμμετοχή τους δηλαδή στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας των περιοχών. Οι ποσοτικές διαφοροποιήσεις αφορούν το πλήθος των κτιρίων και των οικοδομικών τετραγώνων των επιμέρους χρήσεων που συνθέτουν τις Χωρικές Ομάδες Χρήσεων. Βλέπε 'Αλλαγές, Τομές, Συνέχειες στην Οργάνωση του Χώρου...', *op. cit.*

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζεται τόσο από την ποσοτική συρρίκνωσή της στον χώρο του Πειραιά, όπου τα οικοδομικά τετράγωνα που αφορούν την κατοικία ως κυρίαρχη χρήση μειώνονται, όσο και από τη διόγκωση της Χωρικής Ομάδας Χρήσεων, η οποία αντιπροσωπεύει το εμπόριο-υπηρεσίες ως κυρίαρχες χρήσεις με τα οικοδομικά τετράγωνα της οποίας να αυξάνονται, *ibid.*

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Κανονικών κατοικιών κατά Ε.Σ.Υ.Ε.

⁹⁹ Βλέπε ενότητα Ι.Ε., 'Εντοπισμός και Επιλογή Θυλάκων Χωρικής Εξειδίκευσης', στο *Παρατηρώντας τον Πειραιά II...*, *op. cit.*, σελ. 29-31.

¹⁰⁰ Από 20% έως και 100%.

¹⁰¹ Αυξήσεις μεγαλύτερες του 20%.

¹⁰² Στα ανατολικά όρια του εμπορικού και επιχειρηματικού κέντρου του Πειραιά εντοπίζεται θύλακος στον οποίο διεισδύουν δραστηριότητες εμπορίου-υπηρεσιών, ενώ μειώνεται σημαντικά το απόθεμα κανονικών κατοικιών. Μια διαφορετική εικόνα παρουσιάζει η περιοχή η οποία συνορεύει με τον Δήμο Μοσχάτου και με περιοχές έντονης παρουσίας βιομηχανικών-βιοτεχνικών χρήσεων και εμπορίου-υπηρεσιών στο βόρειο τμήμα της οδού Πειραιώς. Εκεί παρ' όλο που εμφανίζεται σχετική διείσδυση χρήσεων εμπορίου-υπηρεσιών στην περιοχή κατοικίας και μείωση της βιοτεχνικής δραστηριότητας, δεν συνοδεύεται από μείωση του αποθέματος κατοικιών. Αντίθετα, εντοπίζονται σημαντικές αυξήσεις που υποδεικνύουν τάσεις ανοικοδόμησης στην περιοχή. Σε αυτήν την περιοχή οριοθετείται ένας ακόμα θύλακος. Τέλος, στο νότιο

άκρο του εμπορικού και επιχειρηματικού κέντρου του Πειραιά παρατηρούμε ότι οι καταγραφείσες χρήσεις εμφανίζουν επέκταση του εμπορικού και επιχειρηματικού κέντρου και των υπερτοπικών δραστηριοτήτων. Παράλληλα, σε ό,τι αφορά την εξέλιξη του αποθέματος κατοικιών η εικόνα ποικίλλει με αυξήσεις και μειώσεις. Η διείσδυση λοιπόν του κέντρου στην 'οριακή' αυτή περιοχή διαμορφώνει έναν ακόμα θύλακο. Βλέπε 'Προσέγγιση Χωρικών Ζητημάτων. Χωρικές Ομάδες Χρήσεων – Θύλακοι Χωρικής Εξειδίκευσης', *op. cit.*, 'Αλλαγές, Τομές, Συνέχειες στην Οργάνωση του Χώρου...', *op. cit.*, 'Έντοπισμός και Επιλογή Θυλάκων Χωρικής Εξειδίκευσης', *op. cit.*

¹⁰³ 1ος, 2ος, 3ος Θύλακος Χωρικής Εξειδίκευσης. Βλέπε *Παρατηρώντας τον Πειραιά II...*, *op. cit.*, σελ. 33-60.

¹⁰⁴ Τεχνικές, η δυαδική ανάλυση αντιστοιχιών και η ιεραρχική ταξινόμηση.

¹⁰⁵ Βλέπε εξέλιξη της αναλυτικο-συνθετικής προσέγγισης στο Π. Μουκούλη, 'Σύγχρονες Μορφές και Τάσεις Αστικοποίησης: Η σχέση Κέντρου - Περιφέρειας στην Ευρύτερη Περιοχή της Αθήνας', Διδακτορική Διατριβή σε εξέλιξη, Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας. Η έρευνα εμβαθύνει στις τάσεις μεταβολής στο κέντρο της Αθήνας, στην υποχώρηση των παραδοσιακών, στις νέου τύπου δραστηριότητες, προσαρμοσμένες στη νέα οικονομική συνθήκη, κρίση-αναδιάρθρωση, στην επέκταση του παραγωγικού μοντέλου της χώρας. Η προσέγγιση, σε συνδυασμό με το πλήθος και το είδος των δημοσίων δαπανών για έργα, αναδεικνύει την ανεπάρκεια των σχεδιαστικών πρακτικών σε μητροπολιτικό και τοπικό επίπεδο και τον ρόλο της ελεύθερης αγοράς ως ρυθμιστή.

¹⁰⁶ Βλέπε κεφάλαιο III.

¹⁰⁷ Η εφαρμογή αναπτύσσεται σε περιβάλλον PHP και Apache Web Server με υποστήριξη βάσης δεδομένων PostgreSQL.

¹⁰⁸ Βλέπε σχετικά με τον σχεδιασμό παρατηρητηρίων σε συνάρτηση με το περιεχόμενο των ερευνητικών έργων (κεφάλαια II., III., IV.), στα *Όψεις Αγροτικής Ανάπτυξης: Σύνοψη Μεθοδολογικής Προσέγγισης, Παραθεριστική Κατοικία και Οικιστική Ανάπτυξη στην Ελλάδα, Αναβάθμιση της Περιοχής του Δήμου Μοσχάτου, Παρατηρώντας τον Πειραιά I...*, *Παρατηρώντας τον Πειραιά II...*, *Παρατηρώντας το Αιγαίο...*, *Συμμετοχική Επικοινωνία και Τοπική Ανάπτυξη. Διαμορφώνοντας Προοπτικές Ανάπτυξης σε Περίοδο Κρίσης. Ένα Πείραμα στον Πρώην Δήμο Αυλώνας Νομού Ευβοίας.*

¹⁰⁹ Βλέπε ‘εμβαθύνοντας στις μικροκλίμακες’, ενότητα Α.2.

¹¹⁰ Βλέπε *Διάυλος στο φως...*, *op. cit.*

¹¹¹ Βλέπε Μ. Μάρκου, Π. Σαμαρτζής, κεφάλαιο Ι., ‘Τοπίο υπό Διαμόρφωση’, στο *Συμμετοχική Επικοινωνία και Τοπική Ανάπτυξη. Διαμορφώνοντας Προοπτικές Ανάπτυξης σε Περίοδο Κρίσης. Ένα Πείραμα στον πρώην Δήμο Αυλώνας Νομού Ευβοίας*. Επιμέλεια Π. Σαμαρτζής, Ε. Παναγιωτάτου, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, 2012, ISBN 978-960-88489-9-3, σελ. 2-11.

¹¹² Βλέπε ερευνητικό έργο, *Διερεύνηση των Αναπτυξιακών Δυνατοτήτων του Δήμου Αυλώνας. Δημιουργία Μηχανισμού Επιλογής/Υποστήριξης των Αναπτυξιακών Προτεραιοτήτων του Δήμου Αυλώνας*, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Δήμος Αυλώνας, 2008. Στην ομάδα έργου συμμετέχουν Κ. Βαλεριάνου, Δρ. Αρχιτέκτων Πολεοδόμος, Ει. Κλαμπατσέα, Λέκτορας Ε.Μ.Π., Π. Μουκούλης, Αγρονόμος Τοπογράφος Μηχανικός, Π. Σαμαρτζής, Μηχανολόγος Μηχανικός, Ί. Τσεβρένη, Περιβαλλοντολόγος, Υποψήφιοι Διδάκτορες, πυρήνας έργου. Οι επιστημονικοί συνεργάτες Γ. Πανόπουλος, Αγρονόμος Τοπογράφος Μηχανικός, Υποψήφιος Διδάκτωρ. Οι μεταπτυχιακές σπουδάστριες Μ. Χατζημαρκάκη, Πολιτικός Μηχανικός, Ε. Τούση, Αρχιτέκτων Μηχανικός. Ε. Παναγιωτάτου, επιστημονική υπεύθυνη.

¹¹³ Βλέπε ‘Τοπίο υπό Διαμόρφωση’, *op. cit.*

¹¹⁴ Βλέπε κεφάλαιο ΙΙ., ‘Η Συμβολή της Συμμετοχικής Επικοινωνίας στην Ανάπτυξη’, συνοπτική παρουσίαση του ερευνητικού έργου στο *Συμμετοχική Επικοινωνία και Τοπική Ανάπτυξη. Διαμορφώνοντας Προοπτικές Ανάπτυξης σε Περίοδο Κρίσης. Ένα Πείραμα στον πρώην Δήμο Αυλώνας Νομού Ευβοίας*, *op. cit.*, σελ. 13-41.

¹¹⁵ Η προσπάθεια είχε στηριχθεί στον ν.3463/2006, *Κύρωση του Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων*, Άρθρο 214, ‘Συμμετοχή στις Τοπικές Υποθέσεις’.

¹¹⁶ Το στηρίξαμε στον ν. 3463/2006, άρθρο 252, ‘Δυνατότητα Σύστασης Επιχειρήσεων’.

¹¹⁷ Βλέπε ενότητα ΙΙ., 2.3., Γ., ‘Σχεδιάζοντας Διαδικασίες Παρακολούθησης’ στο *Συμμετοχική Επικοινωνία και Τοπική Ανάπτυξη. Διαμορφώνοντας Προοπτικές Ανάπτυξης σε Περίοδο Κρίσης. Ένα Πείραμα στον πρώην Δήμο Αυλώνας Νομού Ευβοίας*, *op. cit.*, σελ. 27.

¹¹⁸ Βλέπε ενότητα II., 2.3., Δ., 'Υλοποιώντας το Συμμετοχικό Πλαίσιο με Πρωταγωνιστές τα Παιδιά', *ibid.*, σελ. 28-36 και *Διερεύνηση των Αναπτυξιακών Δυνατοτήτων του Δήμου Αυλώνας. Δημιουργία Μηχανισμού Επιλογής/Υποστήριξης των Αναπτυξιακών Προτεραιοτήτων του Δήμου Αυλώνας*, *op. cit.*, γ' φάση.

¹¹⁹ Βλέπε ενότητα II., 2.3., Α., 'Διαμορφώνοντας το Περιεχόμενο της Ανάπτυξης', στο *Συμμετοχική Επικοινωνία...*, *ibid.*, σελ. 21-25.

¹²⁰ Αναφέρεται στο 2008.

¹²¹ Στο Αναπτυξιακό Συμβούλιο συμμετέχουν οι εκπρόσωποι των συλλογικών φορέων της περιοχής, οι διευθυντές των σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, οι εκπρόσωποι των συλλόγων γονέων και κηδεμόνων, ο πρόεδρος της επιτροπής περιβάλλοντος, ο δήμαρχος, ο πρόεδρος του δημοτικού συμβουλίου, οι επικεφαλής των δημοτικών παρατάξεων της αντιπολίτευσης, οι διατελέσαντες δήμαρχοι. Βλέπε 'Η Συμβολή της Συμμετοχικής Επικοινωνίας στην Ανάπτυξη', *op. cit.*, σελ.13-41.

¹²² Διαπίστωση της Διδακτορικής Διατριβής, Π. Σαμαρτζή, *Σχεδιάζοντας Βήματα για την Ανάπτυξη, Δίνοντας Βήμα στους Πολίτες. Ξεκινώντας ένα Πείραμα στον Δήμο Αυλώνας, Νομού Ευβοίας*, Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας, 2010. Άποψη που υιοθετείται από το ερευνητικό έργο. Η διατριβή εμβαθύνει στην ανάπτυξη θεσμών, διαδικασιών και τρόπων που εμπλουτίζουν τις δημόσιες πολιτικές με εισροές από τοπικές κοινωνίες ικανές να διαμορφώνουν και να υλοποιούν αναπτυξιακούς στόχους.

¹²³ Βλέπε Δ. Κατσούλη, *Τομές Δημοκρατίας στην Αυτοδιοίκηση*, Εκδόσεις Δεδεμάδη, Αθήνα 2019, σελ. 248.

¹²⁴ Πολλές και οι παλαιότερες ρυθμίσεις που επανέρχονται στο θέμα της διακυβέρνησης όπως οι ν.1337/83, ν.2508/97, ν.2742/99, ν.3422/2005.

¹²⁵ ν.3852/2010, *Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης, Πρόγραμμα Καλλικράτης*. Στον ίδιο νόμο προβλέπεται και η συγκρότηση Περιφερειακής Επιτροπής Διαβούλευσης για τις 13 Περιφέρειες της Χώρας, άρθρο 178, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 105 του ν.4555/2018.

¹²⁶ Συγκεκριμένα σε 246 Δήμους επί συνόλου 325 (76% των Δήμων της Χώρας), σύμφωνα με τα στοιχεία του *de facto* Πληθυσμού της Χώρας όπως αυτά δημοσιεύτηκαν

στο ΦΕΚ Β-699/20.3.2014, τροποποίηση της Απόφασης με αριθμό 2891/15.3.2013 (ΦΕΚ Β-630/20.3.2013) και θέμα Αποτελέσματα της Απογραφής Πληθυσμού – Κατοικιών 2011 που αφορούν στον *De facto* Πληθυσμό της Χώρας.

¹²⁷ ν.4555/2018, Μεταρρύθμιση του Θεσμικού Πλαισίου της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, Εμβάθυνση της Δημοκρατίας, Ενίσχυση της Συμμετοχής, Βελτίωση της Οικονομικής και Αναπτυξιακής Λειτουργίας των Ο.Τ.Α., Πρόγραμμα Κλεισθένης Ι. Στο άρθρο 78 προβλέπεται η συγκρότηση της Δημοτικής Επιτροπής Διαβούλευσης σε Δήμους με πληθυσμό μεγαλύτερο από πέντε χιλιάδες κατοίκους, δηλαδή σε 279 Δήμους επί συνόλου 325 (86% των Δήμων της Χώρας), σύμφωνα με τα στοιχεία του *de facto* Πληθυσμού της Χώρας, *ibid*.

¹²⁸ Σχετικά με τις Ολοκληρωμένες Χωρικές Επενδύσεις (ΟΧΕ) και διακριτές παρεμβάσεις για τον αστικό και αγροτικό χώρο βλέπε *Διαχείριση, έλεγχος και εφαρμογή αναπτυξιακών παρεμβάσεων για την προγραμματική περίοδο 2021-2027, σύσταση ανώνυμης εταιρείας εθνικό μητρώο νεοφυών επιχειρήσεων Α.Ε. και άλλες διατάξεις*, ν.4914/2022. Ειδικότερα, το άρθρο 25, ‘Ολοκληρωμένες χωρικές επενδύσεις’ και το άρθρο 26, ‘Τοπική ανάπτυξη με πρωτοβουλία τοπικών κοινοτήτων’. Επίσης *Partnership agreement, article 10(6)*, 29 Ιουλίου, 2021. Προγενέστερα, Υπουργείο Οικονομίας, Υποδομών, Ναυτιλίας και Τουρισμού, Γενική Γραμματεία Δημοσίων Επενδύσεων-ΕΣΠΑ, *Εγκύκλιος σχεδιασμού, υλοποίησης και παρακολούθησης των ολοκληρωμένων χωρικών επενδύσεων ως εργαλείων ολοκληρωμένης χωρικής ανάπτυξης των επιχειρησιακών προγραμμάτων της προγραμματικής περιόδου 2014-2020*.

¹²⁹ Βλέπε Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, Εθνική Αρχή Συντονισμού. Γενική Διεύθυνση Στρατηγικής, Σχεδιασμού και Εφαρμογής ΕΣΠΑ, Ειδική Υπηρεσία Στρατηγικής, Σχεδιασμού και Αξιολόγησης, *Κατευθύνσεις για την επιλογή και σχεδιασμό των στρατηγικών στο πλαίσιο των ΟΧΕ, ΟΧΕ-BAA και ΤΑΠΤΟΚ*, 21.12.2022.

¹³⁰ Βλέπε Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, Ειδική Υπηρεσία Στρατηγικής, Σχεδιασμού και Αξιολόγησης, *Αποτίμηση της Εφαρμογής των Χωρικών Εργαλείων στην Ελλάδα στην Προγραμματική Περίοδο 2014-2020*, 4ο Παραδοτέο: Προτάσεις για την Προγραμματική Περίοδο 2021-2027’, Σεπτέμβριος 2020.

¹³¹ *Ibid*.

¹³² Βλέπε *Αποτίμηση της Εφαρμογής των Χωρικών Εργαλείων στην Ελλάδα στην*

Προγραμματική Περίοδος 2014-2020, op. cit., '1ο Παραδοτέο: Διαμόρφωση Μεθοδολογίας', Φεβρουάριος, 2020, ibid.

¹³³ Βλέπε 'Ο Χώρος χωρίς Περίγραμμα: Μια Συμβολή...', op. cit.

¹³⁴ Βλέπε Martin Westin, 'The framework of power in communicative *planning theory*: Analysing the work of John Forester, Patsy Healey and Judith Innes, *Planning Theory*, 2022, Vol. 21(2), pp.132-154.

¹³⁵ Βλέπε ερευνητικό έργο, *Μεγαλώνοντας στην Αθήνα, Ένα Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης για τη Συμμετοχή των Παιδιών στη Διαμόρφωση του Περιβάλλοντός τους*, Εργαστήριο Σχεδιαστικής Μεθοδολογίας και Ρύθμισης του Χώρου, Κοινωφελές Ίδρυμα Λάτση, 2008. Στην ομάδα έργου συμμετέχουν Ί. Τσεβρένη, Δρ. Πολεοδομίας Χωροταξίας, Ε.Μ.Π., κύρια ερευνήτρια. Ο σύμβουλος έργου Β. Πανταζής, Δρ. Παιδαγωγικής ΦΠΨ-ΕΚΠΑ. Η βοηθός έρευνας Ε. Τούση, μεταπτυχιακή σπουδάστρια. Ε. Παναγιωτάτου, επιστημονική υπεύθυνη. Βλέπε επίσης Ι. Tsevreñi, E. Panayotatos, 'Participatory Creation of a Place-Based Teaching and Learning Methodology for Children's Participation and Citizenship in the Urban Environment', *Children, Youth and the Environments* 21(1), 2011, pp. 293-309.

¹³⁶ Βλέπε διάρθρωση της μεθοδολογίας στο Ί. Τσεβρένη, *Η Πόλη Μέσα από τα Μάτια των Παιδιών. Προσεγγίζοντας τον Συμμετοχικό Σχεδιασμό του Χώρου Μέσα από μια Εναλλακτική Θεώρηση της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης*, Διδακτορική Διατριβή, Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας, 2008. Η διατριβή εμβαθύνει σε νέα θεώρηση της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης ως μέσου διαμόρφωσης κριτικά σκεπτόμενων πολιτών εστιάζοντας στη συμμετοχή των παιδιών στον σχεδιασμό του αστικού χώρου και στην προστασία του περιβάλλοντος.

¹³⁷ Βλέπε 'Τα Παιδιά των Εξαρχείων εν Δράσει', κείμενο που σχεδιάστηκε από τα παιδιά της δ' τάξης του 36ου ολοήμερου Δημοτικού Σχολείου Αθηνών, στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού προγράμματος *Μεγαλώνοντας στην Αθήνα, Ένα Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης για τη Συμμετοχή των Παιδιών στη Διαμόρφωση του Περιβάλλοντός τους*, op. cit.

¹³⁸ Βλέπε 'Υλοποιώντας το Συμμετοχικό Πλαίσιο με Πρωταγωνιστές τα Παιδιά', op. cit.

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ Ως προς το ζήτημα της συμμετοχής των παιδιών μπορεί να αξιοποιηθεί η νομοθεσία για την περιβαλλοντική εκπαίδευση με αφετηρία τον ν.1946/1991 (ΦΕΚ Α- 69/14.5.1991), *Επέκταση της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στα Σχολεία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και τον ν.1892/1990 (ΦΕΚ Α-101/ 31.7.1990)*, άρθρο 111, ‘*Εκσυγχρονισμός Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης*’ και τις εγκυκλίους που προσδιορίζουν τις ετήσιες δράσεις κάθε σχολικής χρονιάς, καθώς και τις δράσεις που υποστηρίζονται από τα κέντρα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης.

¹⁴¹ Το κείμενο βασίζεται και στο ‘Εκπαίδευση, έρευνα, πόλη, πολεοδομία’, *op. cit.*

¹⁴² *Ibid.*

¹⁴³ Βλέπε European Research Council, Scientific Council, *Statement by the ERC Scientific Council to the Consultation on the European Research Area Framework*, 2011, *Building on a European Success Story to Further Empower European Researchers*, 15 May 2017. Και παλαιότερα, *Scientific Council of the ERC: Relaunching the European Research Area*, 31 August, 2007, Ministry of Science, Technology and Innovation, *The European Research Council, A Cornerstone in the European Research Area*, Copenhagen, 15 December 2003, Report of SCSS Working Group on *Social Science and a European Research Council*, Strasbourg, 2003.

¹⁴⁴ Βλέπε Ε.Κ.Κ.Ε., *Επιχειρησιακό Σχέδιο Δράσης, 2001- 2006*, *op. cit.*

¹⁴⁵ Βλέπε κεφάλαια II., III., IV.

¹⁴⁶ Βλέπε σχετικά Β. Βεσκούκης, Ε. Παναγιωτάτου, ‘Μεταπτυχιακές Σπουδές. Πορίσματα, Θέματα για Συζήτηση’, *Πυρφόρος, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος, 1994* και Ε. Παναγιωτάτου, ‘Η Θεσμοθέτηση των Μεταπτυχιακών Σπουδών στο Ε.Μ.Π.’, στο *20 Χρόνια ΔΠΜΣ Πολεοδομίας Χωροταξίας*, Τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας Ε.Μ.Π., Αθήνα 2020.

¹⁴⁷ *Ibid.*

ISBN 978-960-6834-50-9

9 789606 834509